

Gjert Kristoffersen

Innføring i norsk fonologi

Fjerde utgave 2015

Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier (LLE)

Universitetet i Bergen

2015

© Gjert Kristoffersen 2015
Gjert.Kristoffersen@uib.no
Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier
Universitetet i Bergen

Dette manuset kan lastes ned av enkeltpersoner uten videre tillatelse fra forfatteren. Dersom det ønskes brukt i undervisning, må forfatteren kontaktes.

Forord

Målet med denne boka er å gi en innføring i de viktigste trekkene ved norsk fonologi. Den vil derfor konsentrere seg om trekk som vi finner i mange dialekter, og se bort fra trekk som bare finnes i mindre områder.

For å kunne sette seg best mulig inn i stoffet i denne boka, bør en mestre grunntrekkene i artikulatorisk fonetikk. Det forutsettes derfor i den videre framstillingen at leseren behersker pensumet i fonetikk til forprøvene i fonetikk og språkvitenskap ved universitetene.

Boka er tenkt brukt som del av pensum for emnet NOSP103, Språkhistorie og talemål ved Universitetet i Bergen. Siden det ble skrevet i 2003 har det med jevne mellomrom blitt lett revidert, siste gang i 2015.

Innhold

1	Innledning	1
1.1	Hva er fonologi?	1
1.1.1	Målet med en fonologisk analyse	1
1.1.2	De minimale byggeklossene: Foneminventar eller segmentinventar?	2
1.1.3	Fonotaks: Studiet av hvordan segmenter kan kombineres til morfemer	4
1.1.4	Fonologiske regler: Relasjonen mellom underliggende form og overflateform	5
1.2	Finnes det et <i>norsk</i> fonologisk system?	6
1.3	Generativ fonologi	7
1.4	Transkripsjonskonvensjoner	7
2	Vokaler	9
2.1	Et umarkert vokalsystem	10
2.2	Det norske vokalsystemet	11
2.2.1	Monoftonger	11
2.2.2	Diftonger	13
2.3	Fonemer og allofoner	14
2.3.1	Forholdet mellom kort /u/ og /ʊ/	14
2.3.2	Forholdet mellom /e/ og /æ/	15
2.4	Avslutning	16
3	Konsonanter	17
3.1	Kjernesystemet	18
3.2	Østlandssystemet	20
3.3	Det nordafjelske systemet	22
3.4	Avslutning	24
4	Stavelsesstruktur og fonotaks	25
4.1	Stavelsesstruktur	25
4.1.1	Stavelseskjerner	25
4.1.2	Opptakter	27
4.1.3	Kodaer	28
4.1.4	Fonologiske og fonetiske stavelser	30

4.2	Fonotaks	30
4.2.1	Enkeltkonsonanter før og etter vokal.....	31
4.2.2	Prevokale konsonantgrupper.....	31
4.2.3	Postvokale konsonantgrupper.....	33
4.3	Avslutning	36
5	Fonologiske regler	37
5.1	Stedsassimilasjon av nasaler	38
5.2	Stemthetsassimilasjon i obstruentgrupper	41
5.3	Apikalisering	44
5.4	Palatalisering av dorsaler	46
5.5	Allofoner: stemthetsassimilasjon en gang til	50
5.6	Avslutning	52
6	Trykk og tone	54
6.1	Trykk og trykkrealisasjon	54
6.1.1	Stavelsesvekt og kvantitet	55
6.1.2	Tonegang.....	58
6.2	Trykkplassering	58
6.2.1	Trykk i monomorfematiske ord i norsk.....	60
6.2.2	Trykk i morfologisk komplekse ord	62
6.2.3	Oppsummering	63
6.3	Tone og tonelag	64
6.3.1	Intonasjon	64
6.3.2	Tonelag.....	66
6.4	Avslutning	69

1 Innledning

1.1 Hva er fonologi?

1.1.1 Målet med en fonologisk analyse

Fonologi er studiet av lydsystemet i et språk. Dette er en del av språkets grammatikk, som vi kan definere som et sett regler som relaterer lyd og mening, og som derved gjør det mulig for oss å formidle et innhold ved hjelp av lyd produsert av taleorganene. For at dette skal være mulig, må vi relatere lyd og innhold på en systematisk måte, samme innhold må knyttes til det samme lydbildet, og ulike innhold må knyttes til ulike lydbilder. For eksempel kan vi si at vi er i stand til å gi ordene [ˈʊn], *unn* (imperativ av *å unne*, eller jentenavnet *Unn*) og [ˈun], *ond* (adj.) ulike innhold fordi de er systematisk og forutsigbart lydlig ulike.¹ Ut fra dette kan vi mer presist definere fonologi som *studiet av strukturen i de lydlig virkemidlene vi bruker for å formidle (ulik) mening*.

Følgende spørsmål ligger ut fra denne definisjonen til grunn for en fonologisk analyse av et gitt språk.

(1)

- a) Hvilke minimale lydlig byggeklosser (segmenttyper) rår språket over?
- b) Hvordan kan vi kombinere disse til meningsbærende enheter, det vil si morfemer og leksemer i dette språket?²
- c) Hvordan realiseres morfemene lydlig i ulike omgivelser?

¹ *Ond* uttales med [d] til slutt i en del dialekter på Vestlandet. Nasalen i *Unn* uttales palatalt i trønderske og nordnorske dialekter. Disse ser vi bort fra her. Når ikke annet er oppgitt, er det min egen, modifiserte arendalsdialekt som brukes som eksempel.

² Med et morfem mener vi den minste betydningsbærende enheten i språket, som enten kan danne et leksem alene, eller inngå som en del av et leksem sammen med andre morfemer. Et leksem er et oppslag i språkets leksikon, det vil si ordforråd, og er derved i praksis det samme som et ord.

I denne boka skal vi se nærmere på hvordan disse spørsmålene kan besvares når det gjelder norsk.

1.1.2 De minimale byggeklossene: Foneminventar eller segmentinventar?

Ordparet *unn* og *ond* kaller vi et *minimalt par*. Et minimalt par er et ordpar der endring av én av lydene, i dette tilfellet [ʊ] til [u] eller omvendt, gir en ny betydning. Ut fra dette sier vi at forskjellen mellom [ʊ] og [u] har *betydnings skillende funksjon* i norsk, de to lydene representerer ulike *fonemer*. Fonemer definerer vi som minimale, betydnings skillende elementer i språkssystemet. De er abstrakte, og et gitt språkssystem omfatter bare et begrenset antall av dem. Disse kan ses på som minimale byggeklosser som språket bruker til å bygge opp betydningsbærende elementer, nemlig morfemer og leksemer.

Fonemer kan ses som abstrakte, mentale størrelser. Til hvert fonem er det knyttet uttalleregler i grammatikken, dvs. regler som forteller oss hvordan et gitt fonem skal realiseres fonetisk når det inngår i et ord som igjen er en del av en ytring. Denne fonetiske realisasjonen av et fonem kan variere etter hvilken kontekst det står i. Når det er tale om systematisk variasjon, kan denne variasjonen også gjøres greie for ved hjelp av regler. For eksempel vil fonemet /ɫ/ (palatal lateral) i trønderske og nordnorske dialekter normalt realiseres som stemt, som for eksempel i adjektivet /kaɫ/, *kald*, der uttalen er [ˈkaɫ] når det realiseres uten suffikser. Men dersom vi føyer til det ustemte nøytrumsuffikset /-t/, blir uttalen [ˈkaɫc]. Her blir lateralen uttalt ustemt, fordi det følger en ustemt obstruent etter. (Samtidig blir suffikset, som i andre kontekster uttales som koronal ustemt lukkelyd, [t], her uttalt som palatal, ustemt lukkelyd, [c], fordi det følger etter en annen palatal lyd.) Ut fra dette kan vi si at fonemet /ɫ/ har realisasjonsvariantene [ɫ] og [ɫ̥], mens fonemet /t/ har variantene [t] og [c]. Slike systematiske realisasjonsvarianter kalles *allofoner*.

Dette gir oss i utgangspunktet en analyse der et språk kan ha et foneminventar, og der hvert fonem karakteriseres av en eller flere allofoner, som spesifiserer hvordan fonemet realiseres fonetisk i ulike omgivelser.

Men forholdet mellom fonem og allofon er ikke alltid så enkelt. Vi har allerede sett at /ʊ/ og /u/ kan fungere betydningsdifferensierende. Begge må derfor ses som medlemmer av foneminventaret i norsk. Men de fungerer ikke betydningsdifferensierende i alle sammenhenger. For eksempel kan jeg uttale adjektivet *skummel* både som [ˈskʊm.m] og [ˈskum.m]. Her fungerer med andre ord [ʊ] og [u] ikke betydnings skillende, betydningen forblir jo den samme enten jeg bruker den ene eller den andre av de to vokalene. Vi vil vel

likevel ikke konkludere på grunnlag av dette eksemplet at /ʉ/ og /u/ *ikke* er fonemer i norsk. Det er riktigere å si at i akkurat dette ordet er motsetningen mellom /ʉ/ og /u/ er *nøytralisert*

Men blir den fonemiske (eller *underliggende*) representasjonen til dette morfemet nå /¹skum.m|/ eller /¹skum.m|/? Vi har ingen tester som gir oss svar på dette spørsmålet, og derved blir det på en måte meningsløst. Det vi står igjen med, er at /ʉ/ og /u/ fungerer som *minimale lydtyper* i norsk. I de fleste tilfeller representerer de ulike fonemer, slik som i *unn!* og *ond*, men i noen få synes de å representere frie allofoner av det samme fonemet, som i min uttale av *skummel*.

Et annet og litt mer komplisert eksempel på at det kan være vanskelig å avgjøre om en lydtype representerer et fonem eller en allofon, er de såkalte retrofleksene, eller apikalene, i øst- og nordnorsk.³ Vi kan etablere en rekke minimale par ved for eksempel å skifte ut en [t] med en [ʈ], jf. [¹kat], *katt* mot [¹kaʈ], *kart*. Ut fra dette ville vi kanskje konkludere at både /t/ og /ʈ/ må være fonemer i øst- og nordnorsk. Men det er også mulig å hevde at apikalene er resultatet av kombinasjon av /r/ (og /ɾ/) med koronalene /t, d, s, n, l/. Fra denne synsvinkelen blir apikalene et produkt av realisasjonsregler, jf. pkt. 1c ovenfor. Om vi velger denne løsningen, vil den underliggende representasjonen av *kart* være lik skriftbildet, altså /kart/, og vi vil måtte anta en fonologisk regel, som smelter kombinasjoner av /r/ og den følgende koronalen sammen til en apikal.⁴ I dette tilfellet blir apikalene mer allofonaktige, selv om det faktisk at de representerer to sammensmeltede fonemer kan gjøre det vanskelig å avgjøre hvilke fonemer de er allofoner av. Heller ikke her finnes det noen selvinnsynende korrekt analyse, og fonologer har vært uenige om dette spørsmålet så lenge norsk fonologi har vært studert. Men det som alle kan enes om, er at apikalene er del av det fonologiske segmentinventaret i øst- og nordnorsk, uansett om vi mener de bør analyseres som fonemer eller allofoner..

Problemer som dette gjør at vi i stedet for å snakke om foneminventar skal snakke om *segmentinventar*. Med segmentinventar mener vi settet av minimale, abstrakte byggeklosser nevnt under spørsmål 1 ovenfor, uten på forhånd å ta stilling til om disse byggeklossene bør analyseres som fonemer, allofoner av det samme fonemet, eller fonemer i noen omgivelser og

³ Vi kommer tilbake til denne klassen i kapittel 3.2. I den videre framstillingen skal vi referere til denne klassen som apikaler, jf. fotnote 13 nedenfor.

⁴ Legg merke til at denne regelen trenger vi uansett, fordi /r/ i slutten av ett ord vil smelte sammen med en umarkert koronal i begynnelsen av et umiddelbart påfølgende ord, for eksempel i sammensetningen *sur+sild*, som uttales [¹su:ʂil]. Her kan vi ikke uten videre anta at *sur* og *sild* har de underliggende formene /su:/ og /ʂil/, ettersom ordene uttales [¹su:r] og [¹sil] i andre omgivelser.

allofoner i andre. Hovedpoenget er at disse byggeklossene er systematisk ulike i den forstand at både taler og tilhører er i stand til å holde dem fra hverandre som ulike typer.

1.1.3 Fonetaks: Studiet av hvordan segmenter kan kombineres til morfemer

Et overordnet prinsipp som styrer måten segmenter kan kombineres til morfemer i et språk, er regler for stavelsesstruktur, som i stor grad reguleres av det såkalte *sonoritetssekvenseringsprinsippet*. Dette prinsippet sier at dersom to konsonanter kommer før eller etter stavelseskjernen, som normalt er en vokal, må det mest sonore stå nærmest vokalen og det minst sonore lengst fra. Segmenter kan rangeres på grunnlag av det såkalte sonoritetshierarkiet, der vokaler er den mest sonore segmenttypen, og obstruenter den minst sonore.

(2) Sonoritetshierarkiet⁵

Vokaler > Likvider > Nasaler > Obstruenter

Dette prinsippet sikrer at obstruenter normalt kommer lenger ut mot stavelsesgrensen enn sonoranter, jf. velformede ord som *blank* og *krans* i motsetning til de umulige ordene **lbakn* og **rkasn*. Prinsippene for stavelsesoppbygging i norsk kommer vi tilbake til i kapittel 4.

La oss nå se på tre tenkte ord, og forsøke å finne en grunn til at de ikke kan anses å være mulige ord i norsk. At de ikke er mulige ord i norsk vil for eksempel si at de ikke kan fungere som mulige varemerker for nye produkter. Ordene er [zi:], [nbi:] og [bni:].

[zi:] er umulig fordi /z/ ikke er del av segmentinventaret i norsk, og dette vil derfor bli eliminert som et mulig ord allerede under (1a) ovenfor. En segmentkombinasjon som inneholder segmenter som ikke er en del av det systematiske segmentinventaret et språk, kan naturligvis ikke være et mulig ord i dette språket.

I [nbi:] er alle de tre segmentene derimot del av segmentinventaret i norsk. Grunnen til at det likevel er umulig, er at det bryter sonoritetssekvenseringsprinsippet. I denne kandidaten finner vi nemlig sonoranten [n] nærmere stavelsesgrensen enn obstruenten [b].

⁵ '>' skal leses som 'er mer sonor enn'. En forklaring av begrepene vokal, likvid, nasal og obstruent finner du i alle forprøvebøkene, men kort formulert består likvider av lateraler (l-lyder) og r, nasaler er lyder som artikuleres med lukke et sted i munnhulen og senket ganesegl, slik at luften fra lungene slipper ut gjennom nesene, og obstruenter er konsonanter som artikuleres ved å hindre (obstruere) luftstrømmen, slik at den ikke får strømme fritt gjennom munnhulen. Obstruenter er enten lukkelyder eller frikativer.

Om vi snur rekkefølgen, vil sonoritetssekvenseringsprinsippet ikke lenger være brutt, fordi sonoranten nå står nærmest stavelseskjernen. Men [bni:] er heller ikke et mulig ord i norsk, fordi ingen norske ord begynner på /bn/. Dette eksemplet viser at ikke alle kombinasjoner som respekterer sonoritetssekvenseringsprinsippet derved er lovlige i et gitt språk.

1.1.4 Fonologiske regler: Relasjonen mellom underliggende form og overflateform

I generativ fonologi, jf. 1.3 nedenfor, regner en med minst to nivåer i grammatisk analyse. Det underliggende nivået, eller dypstrukturen, er et abstrakt nivå der hvert morfem normalt har én og bare én representasjon. Overflatestrukturen representerer en idealisert spesifisering av uttalen. La oss vende tilbake eksemplet vi diskuterte i avsnitt 1.1.2, nemlig ordformene *kald* og *kaldt* slik de uttales i trønderske og nordnorske dialekter. På dypstrukturnivået kan vi representere stammen som /kaʎ/ og suffikset som /-t/. Hvordan skal vi da gjøre greie for at lateralen uttales ustemt når suffikset legges til, og at suffikset samtidig uttales som palatal lukkelyd?

En mulighet ville være å sette opp begge uttaleformene som varianter i leksikon, altså /kaʎ/ og /kaʎc/. Men dette er en dårlig idé, fordi dette ville innebære en påstand om at denne variasjonen er noe som er spesielt knyttet til de to morfemene /kaʎ/ og /-t/. Det er det jo ikke, slike varianter finner vi alltid når /ʎ/ til slutt i en adjektivstamme kombineres med nøytrumssuffikset /-t/, f.eks. i adjektivet *vill* i tillegg til *kald*. Så en slik veksling finner vi ikke bare i dette ordet spesielt. I alle adjektiver der disse to segmentene kombineres, finner vi det samme realisasjonsmønsteret, og både endringen fra stemt til ustemt i lateralen og endringen i artikulasjonssted i obstruenten er derfor fullt ut forutsigbar. Dersom vi for alle adjektiver som slutter på /ʎ/ fører opp i leksikon også nøytrumsformen med ustemt lateral, får vi ikke med oss denne forutsigbarheten. I stedet vil det se ut som om dette er individuelle og tilfeldige egenskaper ved hvert av adjektivene. Om vi derimot formulerer to generelle regler, en som gjør lateraler ustemte når det står umiddelbart foran en ustemt obstruent, og en som gjør ustemt koronal lukkelyd til palatal når det står umiddelbart etter et palatalt segment, har vi gjort greie for at det dreier seg om overordnede prinsipper i det fonologiske systemet, og ikke om tilfeldige egenskaper ved enkelte leksemer.

Den formen som framkommer når disse reglene, og alle andre fonologiske regler, har virket på den underliggende formen, kaller vi overflateformen. Denne kan som nevnt ses på som en idealisert uttaleform, det vil si den formen talere tar mål av seg å uttale. Eksempelet ovenfor viser at for mange morfemer gir dette en såkalt en-til-mange-relasjon: Hvert morfem

har normalt én underliggende form. Ulike fonologiske regler, som bare virker når bestemte betingelser er oppfylt, som for eksempel når /k/ følges av en ustemt obstruent, gjør at et morfem kan ha ulike overflateformer, det vil si systematisk ulike uttalevarianter avhengig av hvilke omgivelser det står i, i ordet eller i den syntaktiske frasen.

Dette gir følgende enkle modell for fonologikomponenten i en grammatikk:

(3) *En fonologisk modell*

Underliggende form	→	Fonologiske regler	→	Overflateform (uttale)
/kaʌ-t/	→	(regler)	→	[¹ kaʌc]

De underliggende segmentene er abstrakte enheter. Dersom vi sier at segmentet /a/ er et av de fonologiske segmentene i norsk, betyr det at /a/ er en av de abstrakte byggeklossene vi viste til i punkt (1) ovenfor. Dette vil vi da finne i leksemer som /hat/, *hatt* (subst.), /la:t/ *lat* (adj.) etc. Hver gang vi uttaler disse leksemene og artikulerer [¹hat] og [¹la:t], vil vokallyden i ordene representere en realisasjon av dette abstrakte segmentet.

I den videre framstillingen skal vi referere til underliggende former og til former som har blitt endret av en fonologisk regel, men som ennå ikke har vært gjennom hele regelkomponenten, ved hjelp av såkalte fonemiske klammer /.../. Overflateformer vil bli markert ved hjelp av fonetiske klammer [...].

1.2 Finnes det et *norsk* fonologisk system?

Noe av det som særkjenner fonologi i forhold til for eksempel syntaks, er at det vi finner mye mer dialektvariasjon i fonologien enn i syntaksen. Mens det finnes relativt få syntaktiske fenomener som vi bare finner i noen norske dialekter, er det få fonologiske trekk som finnes i *alle* dialekter. Dette gjør det umulig å skildre *norsk* fonologi uten å trekke inn dialektvariasjon.

Det finnes to måter å nærme seg dette spørsmålet på. Vi kan for det første spørre om det finnes trekk som særkjenner alle norske dialekter. Som vi skal se, er det klart mulig å definere et sentralt vokal- og konsonantinventar, det vil si et sett segmenttyper som vi gjenfinner i alle norske dialekter. Dialektvariasjon oppstår da ved at noen dialekter har segmenttyper i tillegg til dette basisinventaret som vi gjenfinner i alle dialektene. Det er vanskeligere å finne fram til fonologiske regler som vi gjenfinner i alle norske dialekter. Men den regelen som gjør enkelte

sonoranttyper ustemte når de kombineres med ustemte obstruenter, er ett eksempel. Denne regelen finner vi i en eller annen form i alle norske dialekter. Andre regler, som for eksempel apikaliseringsregelen, finner vi bare i noen dialekter.

Skulle vi i en skildring av norsk fonologi begrense oss til å diskutere bare trekk som finnes i alle norske dialekter, ville framstillingen måtte bli svært kortfattet, og tilsvarende lite interessant. Vi skal derfor inkludere trekk som har stor utbredelse i norsk, men som ikke nødvendigvis finnes i alle dialekter.

1.3 Generativ fonologi

Denne boka gir en innføring i grunntrekkene i det som kalles generativ fonologi.⁶

Utgangspunktet for en generativ analyse er morfemet. Morfemer er satt sammen av segmenter, og fonologiens oppgave blir da å gjøre greie for (1) hvilke segmenttyper som inngår i et gitt språks segmentinventar, og som således fungerer som byggemateriale for morfemer (spørsmål 1a ovenfor), (2) hvordan disse segmentene kan kombineres, det vil si slå fast hva som er et mulig morfem i språket (spørsmål 1b), og (3) hvordan morfemet uttales i ulike omgivelser (spørsmål 1c). Hvert morfem har normalt bare en underliggende form i vårt mentale leksikon, og når det uttales forskjellig i ulike omgivelser, må dette gjøres greie for ved hjelp av fonologiske regler, som avleder morfemets overflateform i en gitt omgivelse fra den unike, underliggende formen.

1.4 Transkripsjonskonvensjoner

Transkripsjonsalfabetet som er brukt i denne boka er IPA, som etter hvert har avløst det norske alfabetet Norvegia, skapt av Johan Storm i siste halvdel av 1800-tallet. Jeg bruker kardinaltegnene [u:] for den høye, bakre og runde vokalen vi finner i for eksempel *sol*, og [o:] for den mellomhøye, bakre, runde vokalen vi finner i for eksempel *våt*. Dette til forskjell fra for eksempel Sandøy (1996), som bruker henholdsvis [ʊ] og [ɔ:] for disse vokallydene. Dette valget gjør det i neste omgang lettere å kode den hørbare kvalitetsforskjellen vi finner mellom *våt* og *vått*, der det første transkriberes [vo:t] og det andre [vɔt]. Jeg skiller med andre ord

⁶ Denne beskrivelsen gjelder det vi kankalle ”klassisk” generativ fonologi. I de senere årene er denne blitt avløst av den såkalte optimalitetsteorien. Dette er også en generativ teori, men i stedet for regler opererer den med velformethetsbetingelser på overflateformer. Kager (1999) er en mye brukt innføring i teorien.

konsekvent mellom kort og lange mellomhøye vokallyder, ved at jeg bruker [e:, ø:, o:] for de lange og [ɛ, œ, ɔ] for de korte.

Når det gjelder transkripsjon av suprasegmentale fenomen, gjelder følgende: Et hevet ettall eller totall markerer at den følgende stavelsen har primærtrykk og henholdsvis tonelag 1 og 2, som for eksempel i [¹se.lɪ] ('sjøpattedyret') og [²se.lɪ] ('bukseselen'). Punktumet i disse transkripsjonene markerer stavelsesgrense, og den korte, loddrette streken under n-segmentet markerer at det er stavelsesbærende. I ordet [²buk.sə. ,se:.lɪ] markerer den senkete apostrofen foran s-segmentet at stavelsen etter har sekundærtrykk.

2 Vokaler

Et språks segmentinventar kan deles opp i underklasser etter ulike kriterier. Den mest grunnleggende inndelingen er den mellom vokaler og konsonanter. Artikulatorisk særkjennes vokalene av at de er stemte, og ved at luft fra lungene får strømme uhindret gjennom munnhulen. Artikulasjon av konsonanter innebærer derimot alltid en viss grad av hindring av luftstrømmen gjennom munnen. Fonologisk særkjennes vokaler ved at de normalt fungerer som kjerne i stavelser, mens konsonantenes typiske rolle er å fungere som utfylling foran vokalen (stavelsesopptakt) eller etter vokalen (stavelseskode). Vi kommer tilbake til stavelsesstruktur i kapittel 4.

I dette kapitlet skal vi se nærmere på vokalene som segmentklasse i norsk. Vi skal forsøke å finne svar på disse spørsmålene:

(4)

- a) Hvilke segmenter inngår i systemet?
- b) Hvordan kan de analyseres ved hjelp av distinktive trekk?
- c) I hvilken grad representerer disse segmentene ulike fonemer?

Distinktive trekk er abstrakte, vanligvis artikulatorisk definerte egenskaper ved språklyder som vi bruker for å klassifisere språklyder, og som derved er de grunnleggende egenskapene vi bruker for å skille språklyder fra hverandre. De er som oftest binære, dvs. at de kan ha to verdier, nemlig minus ("") eller pluss (""). Et eksempel er [høy]. Vokaler som er [+høy], artikuleres med tunga høyt i munnen. Eksempler er /i, y, ʉ, u/. Vokaler som er [-høy], karakteriseres av lavere tungestilling. Eksempler er /e, a, o/.

Et annet trekk er [kont(inuant)]. [-kont] er de lydene som karakteriseres av fullt lukke i munnhulen, dvs. for norsk de orale lukkelydene /p, b, t, d, k, g/ samt nasaler (som også karakteriseres av et lukke i munnhulen, samt at luft får strømme ut gjennom nesa), dvs. /m, n, ŋ/. Alle andre lyder, som følgelig karakteriseres av en større eller mindre åpning i munnhulen, er [+kont].

2.1 Et umarkert vokalsystem

Før vi går løs på de vokalsystemet i norsk, skal vi se litt på hvordan verdens mest alminnelige vokalsystem ser ut. Det består av fem vokaler: /i, e, a, o, u/. Vi kan analysere det ved hjelp av tre distinktive trekk, [høy, lav, fremre], som vist i (5).

(5)

	+ fremre	– fremre
+ høy	i	u
– høy, – lav	e	o
+ lav		a

Artikulatorisk bruker vi først og fremst to organer for å skape forskjell på vokaler: tunga og leppene. Trekkene i (5) sier alle noe om hvordan vi holder tunga når vi artikulerer de ulike vokalene i tabellen. Vokaler som er [+ høy] artikuleres med tunga høyt i munnhulen, mens vokaler som er [+ lav] artikuleres med tunga langt nede (og som oftest med senket kjeve). Vokaler som er [– bakre] artikulerer vi ved å trekke tunga bakover i munnhulen, mens de fremre artikuleres ved at vi skyver den framover. Dette vil si at *i* artikuleres med tunga høyt oppe og langt fram, *u* med tunga høy oppe og langt bak. *a* artikuleres med tunga langt nede, mens posisjonen langs det horisontale planet kan variere. *e* og *o* artikuleres med tunga nær nøytralposisjon med hensyn til det vertikale planet, og framskjøvet og tilbaketrukket for henholdsvis *e* og *o*.⁷

Vokalene i (5) er også forskjellige med hensyn til leppestilling. De fremre, ikke-lave vokalene *i* og *e* uttales med spredte lepper, mens de tilsvarende bakre, *u* og *o*, uttales med rundete lepper. Denne forskjellen kan vi karakterisere ved hjelp av trekket [rund]. I (5) er dette trekket det vi kaller *redundant*. Det betyr at dersom vi kjenner et segments spesifikasjoner for [fremre] og [lav], kan vi forutsi dets spesifikasjon for [rund].

Hadde språk vært et resultat av bevisst designarbeid, hadde sjansene vært store for at designeren hadde valgt systemet i (5). Det inneholder verken for få eller for mange segmenter, og segmentene er plassert slik i artikulasjonsrommet, det vil si det rommet vi kan bevege

⁷ Grunnen til at vi ikke finner en motsetning mellom fremre og ikke-fremre blant lave vokaler i et slikt idealsystem, er at tunga har mindre bevegelsesrom i det vannrette planet nede i munnen.

tunga horisontalt og vertikalt innenfor, at de akustisk sett blir maksimalt forskjellige, noe som gjør det lettere for tilhøreren å holde dem fra hverandre.

Språk er imidlertid ikke et resultat av bevisst design, og selv om svært mange språk faktisk har et system som det i (5), er det langt fra alle. Norsk hører ikke med til denne gruppen, som vi skal se i neste avsnitt.

2.2 Det norske vokalsystemet

2.2.1 Monoftonger

Mens vi finner stor dialektvariasjon når det gjelder konsonantinventar, representerer (6) et system som karakteriserer i de aller fleste norske dialekter. Det består av 9 monoftonger. Den relative plasseringen i (6) tilsvarer tilnærmet segmentenes plassering i artikulasjonsrommet slik vi beskrev det ved hjelp av [høy], [lav] og [fremre].

(6) *Det umarkerte systemet*

i	y	ɥ	u
ɛ	ø		o
æ			ɑ

Vi ser at dette systemet er atskillig mer komplisert en femvokalsystemet i (5). I tillegg skiller vi mellom korte og lange vokaler i trykksterke stavelser i norsk, slik at antall segmenter fordobles til 18 når vi trekker denne kontrasten inn.⁸ Symbolene som er brukt i (6) representerer normalverdien for de lange vokalene. Fonetisk er de korte, ikke-lave vokalene ofte noe lavere og mer sentralisert enn de tilsvarende lange.

Hvilke trekk trenger vi for å analysere dette inventaret? Hvis vi antar at mer komplekse inventarer universelt representerer utbygginger av de enklere og mer alminnelige systemene vi finner blant verdens språk, ville en god utgangshypotese være at vi trenger og kan bygge videre på de trekkene som vi brukte i analysen av det prototypiske vokalsystemet i (5). Vi ser jo også at de fem vokalene i (5) er med i det norske systemet. Men tabellen i (5) har maksimalt plass til seks ulike segmenter, dersom vi utnytter [\pm fremre] også for lave vokaler. La oss likevel forsøke å sette de ni norske segmentene inn i denne tabellen, for å bringe på det rene hvor systemet blir for trangt. Dette er gjort i (7).

⁸ Vokallengde vil bli diskutert i kapittel 6.1.1

(7)

	+ fremre	– fremre
+høy	i, y, ʉ	u
–høy, –lav	ɛ, ø	o
+lav	æ	ɑ

Om vi i tillegg innfører trekket [rund] som distinktivt i stedet for redundant, kan vi skille mellom fremre runde og ikke-runde segmenter. Dette er vist i (8).

(8)

	+ fremre		– fremre	
	–rund	+rund	–rund	+rund
+høy	i	y, ʉ		u
–høy, –lav	ɛ	ø		o
+lav	æ		ɑ	

Nå er det bare to segmenter vi ikke greier å skille, nemlig de to høye, ikke-bakre vokalene *y* og **ʉ**. Problemet her er at norsk har fire høye vokaler, hvorav tre er [+rund]. Dette, som er noe norsk deler med svensk, er svært sjeldent blant verdens språk, og **ʉ** blir i den engelskspråklige, språkvitenskapelige litteraturen ofte kalt 'Swedish u'. Men den norske og svenske utgaven er ikke helt identisk. Den svenske ligger artikulatorkisk normalt noe lenger framme i munnen enn den norske, og blir derfor ofte regnet som [-bakre], og skilt fra *y* ved hjelp av enda et leppestillingstrekk i tillegg til [rund], ofte kalt [innrundet] fordi **ʉ** i svensk ofte artikuleres med leppene trukket noe innover. Dette gjelder imidlertid ikke i samme grad i norsk, og i tillegg er norsk **ʉ** vanligvis artikulert med tunga noe mer tilbaketrukket enn i svensk.

Ingen har til nå kommet opp med en fullt ut tilfredsstillende trekkanalyse av dette segmentet. Svaret vi forsøksvis skal gi her, er av ulike grunner heller ikke særlig tilfredsstillende, men det skal vi komme tilbake til etter at vi har skissert analysen. For å skille de to segmentene, ser det ikke ut til å være mulig å unngå å innføre enda et trekk, og siden **ʉ** artikulatorkisk sett kan ses som sentral i forhold til aksene bakre - fremre, vil den mest naturlige løsningen kanskje være å satse på en analyse som er parallell til den vi allerede har valgt for de mellomhøye vokalene *e*, *ø* og *o*. Disse befinner seg jo mellom høy og lav, og vi

karakteriserer dette ved å gi dem den negative verdien for både [høy] og [lav]. Hvis vi nå i tråd med motsetningen mellom [høy] og [lav] innfører trekket [bakre] i tillegg til [fremre], kan *i* og *y* spesifiseres som [+fremre, –bakre], *u* som [–fremre, +bakre] og *ʊ* som [–fremre, –bakre]. Dette gir analysen vist i (9)

(9)

	+fremre		–fremre, –bakre		+bakre	
	–rund	+rund	–rund	+rund	–rund	+rund
+høy	i	y		ʊ		u
–høy,	ɛ	ø				o
–lav						
+lav	æ				ɑ	

Problemet med denne analysen er at den gir oss en hel del tomme celler i systemet, det vil si potensielle kontraster som ikke er utnyttet. Fra et rasjonelt designsynspunkt ville det ha vært mer fornuftig å utnytte en av de tomme cellene som framkommer allerede i (8) til den niende vokalen i systemet, i stedet for å innføre enda et trekk. Dette viser egentlig bare at designsynspunkt ikke bør tillegges for sterk vekt. Det moderne norske systemet er et resultat av en rekke språkendringer i perioden fra ca. 500 e.Kr., da urnordisk hadde et vokalsystem som tilsvarte de umarkerte vist under (5) ovenfor.

2.2.2 Diftonger

Tradisjonelt blir diftonger gjerne regnet som en slags vokalsegementer på linje med lange vokaler. Et alternativ til dette er å se dem som sekvenser av to segmenter, en kort vokal som representerer stavelsestoppen, pluss en ikke stavelsesbærende vokal, ofte kalt halvokal. I norsk regner en tradisjonelt med seks diftonger, framstilt ved hjelp av vanlig ortografi i (10a) og i IPA-transkripsjon som to segmenter i samsvar med østnorsk uttale i (b).

(10) Diftonger

- a) Ortografisk: *ei, øy, au, ai, oi, ui*
- b) IPA (østnorsk bymål): [æj, œɥ, æw, aj, ɔɥ, ʊɥ]

De tre første er de absolutt vanligste diftongene i norsk. *ai* finner vi også i en del ord, en god del av dem nyere importord, mens de to siste er ganske sjeldne. Legg merke til at vi finner prinsipper både når det gjelder likhet og ulikhet. Med unntak av [ɥɥ], som jeg bare kjenner i det lydmalende ordet *huie*, må den første vokalen være ikke-høy. Den siste halv vokalen må imidlertid være høy. [j] kan ses som det ikke-syllabiske motsvaret til [i], [ɥ] tilsvarer [y] og [w] tilsvarer [ɥ]. Dette gjør det som nevnt mulig å tolke diftonger som sekvenser av to vokaler, der den første er stavelseskerne, og den andre fungerer som koda.

Legg merke til at mens de to elementene må være forskjellige med hensyn til trekket [høy], forekommer urundet [j] bare sammen urundete vokaler, og rundet [ɥ] bare sammen med runde. Det eneste som skiller [j] og [ɥ] er med andre ord lepperunding, og de kan derfor tolkes som samme underliggende segment, /j/, der verdien for trekket [rund] kan forutsies på grunnlag av verdien for [rund] i den foregående vokalen. En tilsvarende regel kan vi ikke formulere når det gjelder den runde halv vokalen [w], siden den forekommer sammen med (urundete) [æ]. Dette gjelder imidlertid ikke alle dialekter. Det er svært alminnelig å finne uttalen [œw] i stedet for [æw]. Som ved /j/ er det her halv vokalen som avgjør uttalen av kjernevokalen.

2.3 Fonemer og allofoner

2.3.1 Forholdet mellom kort /u/ og /ɥ/

I kapittel 1 brukte vi kontrasten mellom *unn!* og *ond* som eksempel på en fonemisk kontrast, samtidig som vi så at begge, i hvert fall i min uttale, kunne brukes i ett og samme leksem, nemlig *skummel*, uten at betydningen endret seg. Ser vi nærmere etter, viser det seg at begge disse eksemplene representerer avvik fra hovedmønsteret, som er at de to segmentene viser spor av en eldre, *komplementær distribusjon*. Komplementær distribusjon vil si at to segmenter forekommer i ulike, komplementære omgivelser. Dette medfører at de ikke kan opptre i de samme omgivelsene, og følgelig kan de ikke kontrastere. Segmenter som er fullstendig komplementært distribuert, kan følgelig ikke etableres som fonemer i forhold til hverandre, fordi det er umulig å finne minimale par. De vil derfor vanligvis ses som allofoner under ett fonem.

Ettersom vi faktisk har sett ett eksempel på et minimalt par i østlandsk, nemlig *unn!* mot *ond*, har vi ikke å gjøre med en unntaksløs, komplementær distribusjon. Men til en viss grad er det slik at vi i østnorsk finner [u] foran /m, ŋ, k/, og til dels /f/, og [ɥ] ellers. I andre dialekter kan denne fordelingen være annerledes, men felles for alle norske dialekter er at vi

finner spor av en slik komplementær distribusjon av kort /u/ og /ʉ/ bestemt av den følgende konsonanten. En kort redegjørelse for den historiske bakgrunnen for denne distribusjonen finner du i kapittel 4.3 i Torp og Vikør (2014).

2.3.2 Forholdet mellom /e/ og /æ/

Også forholdet mellom disse to segmenttypene er preget av stor grad av komplementær distribusjon. Om vi igjen tar utgangspunkt i østlandsk, må vi her skille mellom lange og korte.

Om vi ser på de lange først, finner vi at [æ:] forekommer foran /r/ og de apikale konsonantene /t, d, ʒ, n, l, r/, mens vi finner [e:] ellers. Det at /r/ kan veksle med /l/ i en del leksemer, gjør at vi for eksempel finner alternasjoner som [¹he:l] og [¹hæ:r] for *hæl* (mask.), der vi finner [æ:] foran det apikale segmentet [r] og [e:] foran den ikke-apikale lateralen. Men heller ikke denne distribusjonen er helt komplementær. Foran /r/ finner vi en del ord som har [e:] og ikke [æ:], som for eksempel *Per, mer, flere*. Morfofonologisk finner vi at flertallsendingen /-r/ gir endring fra [e:] til [æ:] når den føyes til stammene *tre* og *kne*.⁹ Det lydlige identiske suffikset /-r/ som fungerer som presensmarkør i såkalte kortverb, gir imidlertid ikke en tilsvarende senking av vokalen når det legges til stammer som ender på /e:/, jf. presensformene *grer* (av *å gre*) og *skjer* (av *å skje*). I tillegg har vi det svært vanlige avledningssuffikset /-ere/, som for eksempel i *å lokalisere*, som også uttales med [e:].

Forholdet mellom kort [ɛ] og [æ] er litt ryddigere. Også her finner vi [æ] foran /r/ og de apikale konsonantene. Her er det svært få unntak, men de finnes. Ett er *hesje* (inf. eller subst.), som uttales med apikal [ʒ], altså [²hɛʒə], men altså ikke med [æ]. Dette danner et minimalt par med *å herse*, som uttales [²hæʒə].

I tillegg finner vi eksempler på [æ] eller [æ:] i andre omgivelser i fremmedord som *bag* (mask), og i leseuttale av ord som av etymologiske eller andre grunner staves med <æ>, som for eksempel etternavnet *Græger*.

Som med forholdet mellom kort /u/ og /ʉ/ kan omgivelsene der [æ] forekommer variere med dialekt. I andre dialekter er den atskillig mer utbredt enn i østlandsk. Men den tilnærmet komplementære fordelingen mellom de to segmenttypene finner vi også her.

⁹ Dette skjer bare med disse to leksemene, som er de eneste der suffikset ikke danner egen stavelse. I andre substantiver som ender på /e:/, som for eksempel *bre* og *skje*, danner suffikset for ub.f.pl. egen stavelse, og her skjer det ikke noe med vokalen.

2.4 Avslutning

I dette kapitlet har vi sett på det vi har kalt det umarkerte norske vokalsystemet, dvs. et system vi finner i svært mange norske dialekter. Dette består av 9 segmenter, noe som i en universell sammenheng representerer et relativt stort system. Enda større blir dette når vi også trekker inn at disse kan kategoriseres videre i lange og korte. Det som er mest særpreget ved dette systemet er eksistensen av tre høye, runde vokaler. Mens mange nordeuropeiske språk har to vokaler av denne typen, nemlig /y/ og /u/, har norsk og svensk i tillegg /ʉ/, som i norsk er midtre, og i svensk midtre til fremre.

3 Konsonanter

Vokaler utgjør artikulatortisk sett en enhetlig type. Ulik tungestilling og leppestilling er de eneste egenskapene som varierer når vi artikulerer ulike vokaler. (I tillegg kommer nasalisering i enkelte språk, men ikke i norsk.) Konsonanter er mye mer uensartet med hensyn til artikulering. Vi skiller mellom (1) artikuleringstid: labialt (= leppene), koronalt (= fremre delen av tunga) og dorsalt (= tungeryggen) med videre underinndelinger, (2) ulik åpningsgrad (lukkelyder, affrikater, frikativer og sonoranter) og (3) fonasjonstype (stemt og ustemt). I tillegg skiller vi mellom lyder der luften slipper ut gjennom munnhulen (orale lyder) og lyder der luften slipper ut gjennom nesehulen (nasale lyder).¹⁰ Med så mange dimensjoner kan vi få svært kompliserte konsonantsystemer, og vanligvis er antallet konsonantsegmenter i et gitt språk større enn antallet vokalsegmenter.

På samme måte som for vokaler er det mulig å skille mellom relativt alminnelige og mer ualminnelige systemer. Når det gjelder vokaler, så vi at det umarkerte systemet var lite, med optimal spredning av artikuleringene innenfor det artikuleringstidrommet tunga rår over. Forskjellen mellom vanlige og uvanlige konsonantsystemer kan også knyttes til antall segmenter, og i tillegg er noen segmenttyper klart mer alminnelige enn andre.

Som vi skal se nedenfor, må vi trekke inn dialektforskjeller når vi skal gjøre greie for konsonantinventar i norsk. Det enkleste systemet, som vi først og fremst finner i sørvestlandske dialekter, og som vi skal kalle kjernesystemet, finner vi igjen som del av de mer kompliserte systemene i andre dialekter. Mer komplisert er det systemet vi finner på Østlandet, mens de mest kompliserte, og derved mest uvanlige i universell sammenheng, finner vi fra de nordlige delene av Vest- og Østlandet og nordover. De klareste eksemplene på denne typen finner vi på Nordvestlandet, i Trøndelag og i Nord-Norge, og vi skal derfor referere til det som det nordafjelske systemet.

¹⁰ Ulikheter i åpningsgrad og skillet mellom nasal og ikke-nasal samles ofte under begrepet *artikuleringstidmåte*.

3.1 Kjernesystemet

En oversikt over kjernesystemet finner du under (11), sortert etter artikulasjonssted og artikulasjonsmåte. Ett segment, nemlig /h/ er utelatt i tabellen fordi den som glottal approksimant krever en egen kolonne. Dorsalene er delt i to grupper ved hjelp av det samme trekket som vi brukte til å skille mellom fremre og ikke-fremre vokaler i forrige kapittel. Forskjellen mellom den dorsale frikativten og approksimanten på den ene siden, og de dorsale lukkelydene på den andre, er nemlig den at frikativten og approksimanten artikuleres med en innsnevring omtrent samme stedet som vi finner den største innsnevringen når vi artikulerer /i/, mens lukkelydenes artikulasjonssted mer tilvarer innsnevringensstedet for /u/.

(11) *Kjernesystemet*

	<i>Labial</i>	<i>Koronal</i>	<i>Dorsal</i>	
			<i>+fremre</i>	<i>–fremre</i>
<i>Lukkelyd</i>	p, b	t, d		k, g
<i>Frikativ</i>	f	s, ʃ	ç	
<i>Nasal lukkelyd</i>	m	n		ŋ
<i>Likvid</i>		l		ʁ
<i>Approksimant</i>	v		j	

Dette systemet finner vi i det fleste bymålene fra Arendal og rundt kysten nord til Bergen. Inntil for et par generasjoner tilbake var det enda enklere, ved at /ʃ/ manglet. Det som karakteriserer dette systemet, er at vi bare finner én rekke under hvert artikulasjonssted.¹¹ Vi skal nedenfor se at det som særkjenner de mer kompliserte systemene lenger nord og øst, er mer enn én koronal rekke. Det eneste tilløpet vi her finner til et slikt system, er forekomsten av to koronale frikativer, der den ene som nevnt er av relativt ny opprinnelse, utviklet ved sammensmelting av /sj/-forbindelser.

Legg merke til at /v/ og /j/ er klassifisert som approksimanter (og derved en sonoranttype) og ikke som frikativer. Grunnlaget for dette er fonetisk, ingen av disse lydene uttales med hørbar friksjon i norsk. Fonologisk er imidlertid /v/ vanskelig å klassifisere entydig. I noen sammenhenger oppfører den seg som obstruent, i andre som sonorant, jf. diskusjonen i kapittel 4.2.3 nedenfor.

¹¹ Av tabellen kan det se ut som vi har to rekker under Dorsal, nemlig +fremre og –fremre, men legg merke til at medlemmene her er komplementært fordelt. I ingen av radene er begge cellene fylt, og derfor kan segmentene under Dorsal sies å utgjøre en rekke sammen.

De aller fleste medlemmene av dette inventaret er i universell sammenheng svært alminnelige. Laver (1994: 579-588) gir en oversikt over hvilke konsonanttyper som er mest alminnelige i verdens språk, klassifisert etter artikulasjonsmåte og artikulasjonssted. Framstillingen er basert på en oversikt over foneminventarene i 317 språk (Maddieson 1984). Sortert etter artikulasjonsmåte er ustemte lukkelyder den mest alminnelige segmenttypen, fulgt av stemte, nasale lukkelyder, ustemte frikativer, stemte lukkelyder og stemte frikativer. Av disse mangler kjernesystemet bare den siste kategorien, stemte frikativer, og dette gjelder for øvrig alle norske konsonantsystemer.

Den mest alminnelige sonorant-typen universelt etter nasale lukkelyder er lateraler, og deretter kommer r-lyder. Begge finnes i systemet ovenfor. Oversikten i Laver (1994) dekker ikke approksimanter, men det skulle være temmelig klart at kjernesystemet slik det framgår av (II) er et svært alminnelig system dersom vi klassifiserer etter artikulasjonsmåte. Det består av de tre mest alminnelige obstruenttypene, stemte og ustemte lukkelyder og ustemte frikativer, og de tre mest alminnelige sonoranttypene, nasale lukkelyder, lateraler og r-lyder. (Det siste er imidlertid en lite interessant observasjon, fordi vi ikke regner med at det finnes flere sonoranttyper.)

Vi bør også se nærmere på i hvilken grad de typene vi finner også er alminnelige med hensyn til artikulasjonssted. De tre nasalene i kjernesystemet representerer de tre mest vanlige artikulasjonsstedene for nasaler, noe som også gjelder lukkelydene og frikativene. Det samme gjelder lateralen, mens dorsal r-lyd er svært sjelden. Så det kan se ut som om det eneste eksotiske ved kjernesystemet er den dorsale r-lyden, som for øvrig er det vi kaller et områdefenomen knyttet til de nordlige delene Vest-Europa, utenom de britiske øyene. Men bak den enkle inndelingen i (II) gjemmer det seg enda en eksotisme, nemlig den dorsale frikativen /ç/. Mer presist er denne palatal, det vil si at innsnevringssstedet lages av den fremre delen av tunga. Mens 37 % av språkene i basen har /f/, 81 % har /s/ i en eller annen variant og 49 % har /ʃ/ eller /ʒ/, har bare 3 % av dem /ç/.

Kjernesystemet er også et ualminnelig lite system. I Laver (1994: 573) karakteriseres et system med 20-24 konsonanter som lite. Kjernesystemet har 18, når vi regner /h/ inn.¹²

¹² Det norrøne systemet var enda mindre. Slik det er skildret i Haugen (1995: 41-44), har det i utgangspunktet 14 medlemmer, men her må vi huske at norrøn hadde distinktiv konsonantlengde, slik at antallet mulige kontraster blir nesten fordoblet.

3.2 Østlandssystemet

La oss nå gå videre til det systemet vi finner på de sørlige delene av Østlandet. Grensen mellom områdene der vi finner kjernesystemet og der vi finner østlandssystemet er vanskelig å trekke presist, fordi østlandssystemet er i ferd med å bre seg nedover sørlandskysten til områder der en hadde kjernesystemet inntil for et par generasjoner siden.

Igjen skal vi ta utgangspunkt i bymålene, som i dette området etter hvert har fått et ganske enhetlig preg. Vi finner de samme segmentene som i kjernesystemet i (11), men i tillegg er koronalene delt inn i to underrekker, som vi skal kalle laminaler og apikaler.¹³ Laminaler er lyder som artikuleres ved at tungebladet (= lamina), det vil si den fremste delen av oppsiden av tunga, føres opp mot området i overmunnen mellom tennene og alveoli, dvs. den markerte kanten vi finner noen millimeter bak tennene, der munntaket begynner å stige mot ganen, slik at hele tunga har en tilnærmet horisontal posisjon, og tungespissen berører baksiden av fortennene enten oppe eller nede. Apikaler artikuleres ved at bare tungespissen (= apex) berører et mindre område i overmunnen, normalt nær alveoli.

Systemet framgår av (12). Også her er den glottale approksimanten /h/ utelatt av plasshensyn.

(12) Det østnorske systemet

	Labial	Koronal		Dorsal	
		Laminal	Apikal	+fremre	-fremre
Lukkelyd	p, b	t, d	ʈ, ɖ		k, g
Frikativ	f	s	ʃ	ç	
Nasal lukkelyd	m	n	ɳ		ŋ
Likvid		l	ɭ r, ʀ		
Approksimant	v			j	

¹³ De tradisjonelle betegnelsene er dentaler (eller alveolarer) og retrofleksjer, men nyere forskning har vist at disse betegnelsene er misvisende, særlig når det gjelder de såkalte retrofleksene. Den tradisjonelle definisjonen av retrofleksjer krever at berøringspunktet til tungespissen skal ligge bak alveoli, men dette alltid ser normalt ikke ut til å være tilfellet i norsk.

Vi ser at den laminale og den apikale rekken i stor grad er symmetriske. Men den apikale inneholder i tillegg to likvider som mangler motsvar blant laminale, nemlig /r/ og /r̥/.¹⁴

Den lyden som derved blir den mest markerte i dette systemet, er /r̥/. Den mangler et motsvar i den laminale rekken, slik som /r/, samtidig som den ikke finnes i kjernesystemet. Fagtermen som brukes om denne lyden, er *retrofleks flapp*. I mer uformell språkbruk kalles den "tjukk l". Men fonetisk er det ingen lateral, den artikuleres ved at tungespissen bøyes bakover, for så å bli slått raskt tilbake til horisontal tungestilling. Underveis slår tungespissen et øyeblikk mot alveoli, og det er dette slaget som skaper den akustiske effekten som gjør at lyden kan fungere som språklyd. Fonologisk er den imidlertid nært beslektet med /l/. I de aller fleste ordene der den brukes, kan den veksle med /l/, og i noen få med /r/. Eksempler er adjektivet *blå*, som kan uttales med tjukk l eller med vanlig l, og *bord*, som kan uttales med /r/ eller med tjukk l.¹⁵

Språk som skiller mellom to typer koronaler på denne måten er sjeldnere i universell sammenheng enn språk som bare har én koronalrekke. Så mens østlandssystemet er mer alminnelig når det gjelder størrelse, inneholder det altså et skille som er relativt sjeldent. I tabellene i Laver (1994) finner vi at språk som skiller mellom apikale og laminale koronaler utgjør under 10 % av språkene i basen.

Legg også merke til at mens jeg i kjernesystemet brukte /ʃ/ som symbol for den andre, koronale frikativten, bruker jeg i det østnorske systemet /ʂ/. Den fonetiske forskjellen er at mens /ʃ/ artikuleres med tungebladet mot alveoli og normalt uten kontakt mellom tungespissen og overmunnen, altså laminalt, er /ʂ/ apikal og artikulert med tungespissen mot alveoli eller området rett bak. Akustisk er de to lydene temmelig like, og vi regner med at begge er i bruk i norsk som varianter av den samme, fonologiske segmenttypen. Vi vet imidlertid ikke presist om hvordan de fordeler seg på dialekter. Når /ʂ/-tegnet er brukt i (12) er det fordi det da føyer seg pent inn i den apikale rekken, og sannsynligvis er det også den som er mest utbredt i østlandsk.

Den apikale rekken i østlandsk er en av grunnene til at jeg i kapittel 1 valgte å ta utgangspunkt i fonologiske segmenttyper i stedet for fonemer. Det er enkelt å etablere minimale par der apikaler kontrasteres mot laminale, for eksempel [ʰkaʃ] *kart*, mot [ʰkat]

¹⁴ /r̥/ svarer til /R/ i kjernesystemet, og er slik sett en lydtype vi finner i alle norske dialekter. I de fleste sør- og vestnorske kystmål finner vi en såkalt baktunge-r, altså /R/, mens i resten av landet finner vi en framtunge-r, som vi symboliserer med /r/. I østlandsk er denne lyden normalt en såkalt tapp, det vil si en lyd som artikuleres bare med ett raskt slag med tungespissen mot alveoli. IPA-tegnet for denne lyden er [r̥].

¹⁵ Særlig der den kan veksle med /r/, er det sterke, sosiolingvistiske begrensninger på bruken av tjukk l.

katt. Men som også stavemåten antyder, er det mulig å tolke apikaler som en sekvens av to underliggende fonemer, nemlig /r/ pluss en laminal. Om vi gjør det, må vi i tillegg formulere en regel som smelter disse sekvensene sammen til ett segment, som har bevart alle egenskapene til det underliggende laminal segmentet, unntatt at det er blitt apikalt i stedet for laminalt. Dette kan synes som en mye mer komplisert analyse enn å anta apikalene som underliggende segmenter, om det ikke hadde vært fordi at vi uansett trenger en slik regel, fordi alle kombinasjoner /r/ (og /r/) pluss laminaler som oppstår når vi kombinerer stammer med affikser, som for eksempel *rar+t*, eller ord med ord, som for eksempel *rar dame*, realiseres fonetisk som apikaler, nemlig [¹ra:t] og [ra:²ða:mə]. Når vi da likevel trenger regelen, kan det brukes som argument for at vi også kan anta slike sekvenser i for eksempel *kart*, fordi vi da får et enklere, underliggende system, faktisk et som er like enkelt som kjernesystemet.

Å velge mellom disse to analysene er ikke lett, og det hersker ikke enighet blant fonologer om hvilken som er den beste.

3.3 Det nordafjelske systemet

Til sist i dette kapitlet skal vi se på et enda mer komplisert system, som vi finner i alle dialekter nord for Dovre.¹⁶ Dette systemet skiller seg fra det østlandske ved at det har enda en koronal rekke. Denne rekken har laminal artikulasjon, slik at vi her finner to laminal rekker.¹⁷ Forskjellen på dem er at den ene, som dette systemet har felles med det østnorske, artikuleres med innsnevringen mellom tungebladet og munntaket foran alveoli. Den andre laminal rekke, som er særegen for de nordafjelske dialektene, artikuleres ved at en lager innsnevring mellom tunge og munntak ved å heve tungebladet mot området *bak* alveoli.

Forskjellen mellom de to laminal rekkene er med andre ord at innsnevringen lages henholdsvis foran og bak alveoli. Segmenter som tilhører den siste rekken, kalles ofte postalveolarer eller prepalataler. Her har jeg valgt å skille mellom de to ved å innføre trekket [± postalv(eolar)]. [+postalv] er da de segmentene som artikuleres med innsnevringen *bak* alveoli, mens [-postalv] er de segmentene som artikuleres med innsnevringen foran alveoli. I

¹⁶ Mange av disse systemene er faktisk enda mer komplisert, fordi de tradisjonelt skiller mellom to typer apikaler, der forskjellen er om tungespisse berører munntaket foran/ved eller bak alveoli. Vi skal ikke diskutere dette skillet her.

¹⁷ Disse systemene finnes også tradisjonelt sør for Dovre, nemlig i nordlige deler av Østlandet og nord for Sognefjorden.

teksten som følger refererer jeg til de første som postalveolarer og de siste som prealveolarer. Disse kalles også ofte for palatale lyder, f.eks. i oversikter over IPA-tegn.

(13) *Det nordaffelske systemet*

	<i>Labial</i>	<i>Koronal</i>			<i>Dorsal</i>	
		<i>Laminal</i>		<i>Apikal</i>	<i>+fremre</i>	<i>-fremre</i>
		<i>-postalv</i>	<i>+postalv</i>			
<i>Lukkelyd</i>	p, b	t, d	c, ʃ	ʈ, ɖ	(c, ʃ)	k, g
<i>Frikativ</i>	f	s	ç	ʂ	(ç)	
<i>Nasal lukkelyd</i>	m	n	ɲ	ɳ	(ɲ)	ŋ
<i>Likvid</i>		l	ʎ	ɭ	(ʎ)	
				r, ɽ		
<i>Approksimant</i>	v				(j)	

Her har jeg gjort et utradisjonelt grep, ved at den såkalte palatale rekken er klassifisert både som [Dorsal: +fremre] og som [Koronal: Laminal: +postalv]. Dette har jeg gjort for å få fram hvordan denne rekken fungerer som dorsal i noen sammenhenger og koronal i andre. I palataliseringsregelen som diskuteres under kap. 5.4 nedenfor, fungerer de som dorsaler. Som segmenter med marginal, fonemisk status, se nedenfor, har de imidlertid utviklet seg fra lange koronaler i norrønt, slik at f.eks. norrønt /man:/ er blitt til nordnorsk og trøndersk [mɑŋ]. Du kan lese mer om såkalt palatalisering av alveolarer i Sandøy (1996: 166-167). Også fonologisk kan postalveolarer oppføre seg som koronaler. Et eksempel er syllabiseringsregelen hos Sandøy (1996), se f.eks. versjonen av den vi finner i Gildeskål (s. 213). Her grupperer de seg fonologisk sammen med de andre koronalene. Sammenfallet av sje- og kje-lyden lar seg også lettere forstå dersom begge i utgangspunktet er koronaler. I det følgende refererer jeg til dem som postalveolarer.

Forekomsten av postalveolarer som har utviklet seg fra lange koronaler i norrønt varierer noe fra dialekt til dialekt, slik at en eller flere av dem kan mangle, jf. Sandøy (1996: 166-167). Dette gjelder sælig obstruenter. Der det er tilfellet, finner vi prealveolare laminaler i stedet. Det finnes også dialekter der postalveolarer har gått over til apikal artikkelasjon, og derved falt sammen med den apikale rekken. Eksempler er Narvik og Vardø.

Den fonemiske statusen til de postalveolare laminalene er uklar. I motsetning til det vi så var tilfelle med apikalene, dreier det seg imidlertid ikke her først og fremst om mulighetene for å avlede dem ved hjelp av regel, men om det faktum at det er vanskelig å finne minimale

par. Grunnen er at de pre- og postalveolare laminalene er nesten komplementært distribuert. Postalveolarene finnes i monomorfematiske¹⁸ ord bare finnes etter kort vokal, mens prealveolare laminaler normalt finnes etter lang vokal. Men det finnes enkelte minimale par blant monomorfematiske ord, som for eksempel [ˈçœn] *kjønn*, mot [ˈçœɲ] *tjern*. I morfologisk komplekse ord kan vi også finne palataler etter lang vokal, jf. bestemt form av /maq̃/ *mann*, som dannes ved at bestemthetssuffikset /-n/ utløser lenging av den trykksterke vokalen før det selv smelter sammen med den stammefinale nasalen, slik at resultatet blir [ˈma:ɲ].¹⁹ Denne formen danner et minimalt par med substantivet /ma:n/ *en man* (på hest).

Noe liknende finner vi når det gjelder apikalene. Foran de apikale sonorantene /ŋ/ og /l/ finner vi alltid lang vokal, og ettersom postalveolarene finnes etter kort vokal, finner vi også her komplementær distribusjon. Postalveolarene og apikalene kan derfor potensielt bare kontrasteres ved hjelp av obstruenter, og ettersom det nettopp er her at utbredelsen av postalveolarer er begrenset, kan det også være vanskelig å finne minimale par. Ingen av de kildene jeg har brukt oppgir slike, men et mulig såkalt subminimalt par som viser at kontrast er mulig etter trykksterk vokal er [ˈtrœc] *trøtt* mot [ˈmœɕ] *mørkt*. Denne kontrasten finner vi for eksempel i skognamålet i Nord-Trøndelag, jf. Dalen (1985: 45-46).

3.4 Avslutning

I dette kapitlet har vi sett at norske dialekter kan deles i ulike typer etter størrelsen på konsonantinventaret. Vi har skilt ut tre typer, som skiller seg fra hverandre i koronalsystemet. Det enkleste er det vi har kalt kjernesystemet. Dette inneholder bare én koronal rekke. Østlandssystemet inneholder to koronale rekker, nemlig laminaler og apikaler, mens det mest kompliserte systemet, det nordafjelske, inneholder tre koronale rekker, prealveolare og postalveolare laminaler og apikaler. Mens kjernesystemet først og fremst kan knyttes til bymål på Sørvestlandet, hører østlandssystemet først og fremst til på Østlandet, slik navnet tilsier. Det nordafjelske systemet finnes i sin mest typiske form i alle dialekter nord for Dovre. Det må understrekes at dette er prototypiske systemer der vi har abstrahert bort fra variasjon og særegenheter som gjelder mindre dialektområder.

¹⁸ Et monomorfematiske ord er et ord som bare består av ett morfem når vi ser bort fra bøyningsendelser.

¹⁹ Jeg regner den underliggende formen for suffikset som markerer b.f.sg. av maskuliner for /-n/, og ikke den mer skriftmålsnære formen /-en/, som er vanlig i andre analyser. Det finnes argumenter for og i mot begge alternativene, men disse kan vi av plasshensyn ikke gå inn på her.

4 Stavelsesstruktur og fonotaks

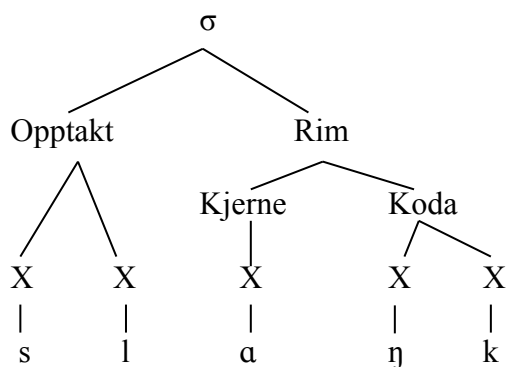
4.1 Stavelsesstruktur

En stavelse er en gruppering av segmenter rundt en såkalt stavelseskjerne. Stavelseskjernen er vanligvis er en vokal. Et ord kan bestå av én eller flere stavelser. F.eks. består ordet *slank* av én stavelse, mens *anakonda* består av fire.

Stavelsen kan ses som bygget opp av to hovedkonstituenten, opptakten og rimet.

Opptakten er det eller de segmentene som ect. kommer foran stavelseskjernen, mens rimet er resten av stavelsen, dvs. kjernen pluss det eller de segmentene som evt. følger kjernen. Rimet kan vi så dele videre inn i selve kjernen , og kodaen, som utgjøres av de segmentene som evt. kommer etter kjernen. Dette gir en hierarkisk struktur som den vist i (14).

(14) Stavelsesstruktur

4.1.1 Stavelseskjerner

Et ord eller frase vil normalt inneholde like mange stavelser som vokaler, og i de aller fleste tilfeller er det ikke vanskelig å fastslå hvor mange stavelser vi har å gjøre med. Et ord som *apati* har tre vokaler, og derved tre stavelser, *anakonda* har fire, og *evangelisering* har seks. Men når det gjelder andre ord, kan det være vanskelig å avgjøre hvor mange stavelser de har. Et eksempel er *evangelium*. Om vi uttaler dette ordet relativt sakte, vil vi uttale det med like mange stavelser som skriftbildet har vokaler, altså fem. Uttalen blir da [ɛvɑŋ¹ge:lium]. Men i

raskere uttale kan i-en lett bli redusert til halvvokalen [j].²⁰ Uttalen blir da [ɛvɑŋ¹ge:ljəm], og her er det bare fire stavelser. På papiret ser dette kanskje greit ut, men å avgjøre sikkert om en gitt uttale av ordet har fire eller fem stavelser, kan være svært vanskelig.

Slike sammentrekninger finner vi ofte når en høy vokal står umiddelbart foran en annen vokal, slik som i *evangelium*. Et annet eksempel er *idiot*, som kan uttales [idi¹u:t] eller [i¹dju:t]. Et tredje er *situasjon*, der den høye vokalen /u/ står foran /a/. Dette ordet uttales [situa¹ʃu:n] når det sies sakte og omsorgsfullt, altså med fire stavelser. I raskere tale får vi imidlertid [sitwa¹ʃu:n] eller til og med [sitva¹ʃu:n], det vil si en reduksjon til tre stavelser. Igjen kan det være vanskelig å avgjøre om vi hører en stavelsesbærende [u] eller en ikke stavelsesbærende [w]. Om ordet derimot uttales med [v], vil berøringen mellom tenner og underleppe være et kriterium på at vi her har å gjøre med en konsonant, og det vil da være lettere å argumentere for at vi ikke har å gjøre med en stavelseskjerne.

I noen språk kan også konsonanter fungere som stavelseskjerner. Norsk hører med til denne typen. De koronale sonorantene /n/ og /l/ kan være stavelsesbærende. De klareste eksemplene finner vi i bestemt form entall av hankjønnsord der stammen slutter på /t/ eller /d/. Uttalen av f.eks. *båten* er [b¹o:tŋ], der overgangen fra obstruent til nasal skjer direkte ved såkalt nasal plosjon, det vil si ved at lufttrykket som bygges opp når vi artikulerer [t], slippes ut gjennom nesens i stedet for gjennom munnen. Et annet eksempel, der både obstruenten og nasalen hører til rota, er tallordet *femten*, som uttales [f²ɛmtŋ]. I svært omsorgsfull uttale, som for eksempel når det annonseres utgangsnummere på flyplasser, kan en ofte høre en vokal innskutt i disse ordene. Men i normal dagligtale hører vi den ikke.

I [b¹o:tŋ] og [f²ɛmtŋ] er det forholdsvis enkelt å høre to stavelser. Men ofte skaper stavelsesbærende sonoranter problemer når vi ønsker å telle stavelser, kanskje spesielt i østlandsk på grunn av den sterke vokalreduksjonen som har funnet sted her. Ta nøytrumsordet *vitne*. Dette vil vel de fleste være enige om har to stavelser. Hva da med siste leddet i sammensetningen (*egge*)*hvitene*, som i østlandsk ofte uttales med kort /i/. De fleste ville sikkert si at *hvitene* normalt uttales med tre stavelser, der den andre stavelsen er en stavelsesbærende /n/. Forskjellen mellom de to ordene blir da at det første, *vitne*, har en ikke stavelsesbærende /n/, mens nasalen i *hvitene* er stavelsesbærende. Om vi nå tenker oss et nytt ord *eggevitne*, altså et vitne som har et eller annet med egg å gjøre, og ber en språkbruker uttale dette og deretter *eggehvitene* i normalt taletempo, tror jeg likevel vi ville få store

²⁰ Forskjellen mellom vokaler og halvvokaler er at de første fungerer som stavelseskjerner og de siste gjør det ikke, jf. diskusjonen av diftonger i kapittel 2.2.2.

problemer med å avgjøre hvilket som er hvilket dersom vi ikke kjente rekkefølgen på forhånd. Problemet her oppstår fordi nasalen følges av en vokal i begge tilfellene. Vokaler er bedre stavelseskjerner enn nasaler, fordi de er det vi kaller mer sonore, det vil si mer lydsterke, og ettersom stavelseskjerner fonetisk sett kan defineres som sonoritetstopper, jf. kapittel 1.1.3 ovenfor, vil den mindre sonore ‘toppen’ knyttet til nasalen lett bli slukt av den mer sonore vokalen som følger umiddelbart etter.

Kanskje enda mer problematisk blir dette når vi føyer suffikset for b.f.sg. hankjønn /-n/ til stammer som slutter på /n/, som for eksempel /man/, *mann*. Normalt vil suffikset bære en egen stavelse, som i *båten*, men ettersom de to nasalene i henholdsvis stamme og suffiks smelter sammen, kan det i dette tilfellet være vanskelig å høre denne stavelsen. Resultatet blir da ofte at vi hører bare en stavelse. I østlandsk fører dette til at ubestemt og bestemt form entall kan falle sammen i formen [¹man].²¹

4.1.2 Opptakter

Stavelsesopptakter utgjøres av den eller de konsonantene som står foran kjernen i en stavelse. I enstavelsesordene [¹saŋ] *sang*, [¹klaŋ] *klang* og [¹spraŋ] *sprang*, utgjør således henholdsvis [s], [kl] og [spr] opptakter. Når vi analyserer strukturen i opptakter, må vi stille to spørsmål. Det første er hvor mange segmenter en opptakt maksimalt kan bestå av i et gitt språk, og det andre er hvilke rekkefølger mellom segmentene som er mulig når en opptakt består av mer enn ett segment. Det siste kaller vi fonotaks, og den skal vi komme tilbake til i den siste delen av dette kapitlet, jf. også pkt. 1b i kapittel 1.1.1.

I norsk kan en opptakt maksimalt bestå av tre segmenter. Når det gjelder rekkefølgen, styres dette i stor grad av det såkalte *sonoritetssekvenseringsprinsippet*, jf. 1.2.3 ovenfor.²² Dette prinsippet krever at mindre sonore segmenter i opptakter kommer før mer sonore. Obstruenter er mindre sonore enn sonoranter, som igjen er mindre sonore enn vokaler. Dette vil si at rekkefølgen /kl/ er mulig i stavelsesopptakter, fordi /k/ som obstruent er mindre sonor enn sonoranten /l/, mens den motsatte rekkefølgen ikke er mulig. *[lkaŋ] er med andre ord

²¹ I dialekter på Vestlandet, Trøndelag og i Nord-Norge finner vi imidlertid lenging av vokalen når suffikset legges til stammer med kort vokal som slutter på /n/ (og /l/), slik vi så helt til slutt i kapittel 3. Kontrasten mellom entall og flertall blir her realisert som et skille i vokallengde, både entallsformen og flertallsformen kan tolkes som enstavete.

²² Prinsippet kan formuleres slik: “Stavelseskjerner utgjør lokale sonoritetsmaksima. Segmenter som tilhører samme stavelse, vil avta i sonoritet fa kjernen og utover mot grensen for stavelsen.”

ikke noe mulig norsk ord. Vi finner imidlertid også kombinasjoner av to obstruenter og to sonoranter, noe vi skal komme tilbake til i avsnittet om fonotaks lenger nede. Der skal vi også se nærmere på strukturen i opptakter med tre segmenter.

4.1.3 Kodaer

Kodaer er de segmentene i en stavelse som kommer etter stavelseskjernen. Når det gjelder kodastruktur, må vi skille mellom kodaer som står til slutt i et ord og kodaer som står inne i ord. Den siste stavelsen i et ord kan i norsk ha relativt store konsonantgrupper etter stavelseskjernen.²³ Eksempler på ordfinale kodaer med fra ett til fire segmenter er [¹lɑŋ] *lang*, [¹lɛŋt] *lengt*, [¹lɛŋst] *lengst* og [¹lumskt] *lumskt*. Også i kodaer gjelder sonoritetssekvenseringsprinsippet, slik at mer sonore segmenter kommer nærmere kjernen enn mindre sonore prinsipper. Følgelig kommer nasalene i disse eksemplene nærmere kjernen enn obstruentene.

Dersom en konsonantgruppe står inne i et ord, det vil si mellom vokaler, vil konsonantene kunne fordele seg på de to stavelsene som vokalene utgjør kjernen i. Da oppstår spørsmålet om hvor mange som går til kodaen i den første stavelsen og hvor mange som slutter seg til opptakten i den andre. Her kommer to regler inn i bildet. Den første kan vi kalle opptaksregelen. Den er universell, og sier at en stavelse *med* opptakt er bedre enn én *uten* opptakt. Den andre er språkspesifikk, men gjelder i svært mange språk, blant andre norsk. Denne regelen, som vi skal kalle *opptaktsmaksimering*, gjelder også i svært mange språk, og sier at opptakter skal gjøres størst mulig, så sant ikke reglene som gjelder for opptaktsstruktur, brytes. Den viktigste av disse reglene er sonoritetssekvenseringsprinsippet, vi kan normalt ikke bygge opptakter der sonoranter kommer foran obstruenter.

La oss se hvordan dette fungerer ved å legge en vokal til ordene *lengt* og *lengst*, slik at vi får [²lɛŋtə] *lengte* og [²lɛŋstə] *lengste*. I tillegg kan vi velge et ord med en enda større intervokalisk konsonantgruppe, nemlig [²mœnstrə] *mønstre* (inf.). Opptaktsmaksimering tillater oss å plassere stavelsesgrensen som vist ved hjelp av et punktum i disse eksemplene: [²lɛŋ.tə], [²lɛŋ.stə] og [²mœn.strə]. Flytter vi den én plass mot venstre, får vi nasal foran

²³ Mange språk har sterke begrensninger på kodaer. For eksempel mangler hawaiiisk kodaer overhodet, mens språk som japansk og vietnamesisk bare kan ha én konsonant i kodaposisjon, og bare et mindre sett av alle konsonantsegmentene i disse språkene kan fylle posisjonen. Ettersom norsk kan ha ganske omfangsrike kodaer, som f.eks. i *angst*, har mennesker med slike språk som morsmål ofte problemer med å lære seg å uttale norske komplekse kodaer.

obstruent i opptakten til andre stavelse, noe som er et brudd på sonoritetssekvenseringsprinsippet. Flytter vi den mot høyre, bryter vi opptaktsmaksimeringsprinsippet, selv om begge opptaktene i prinsippet er velformete.

Om vi på samme måte legger en vokal til *lumskt*, får vi et ikke-eksisterende ord **lumskte*. Når en gitt form ikke finnes i et språk, kan det ha to grunner. Det kan enten være et såkalt tilfeldig hull, det vil si at formen er fullt mulig, men av tilfeldige årsaker finnes det likevel ikke i språket. Formen *numske* er et eksempel på et slikt mulig ord. Andre former er umulige av strukturelle grunner, jf. eksempelet *lkang* ovenfor, som er umulig fordi sonoritetssekvenseringsprinsippet er brutt i denne formen. **lumskte* er ikke like klart umulig, men de fleste vil vel være enige i at det er en relativt dårlig kandidat for et norsk ord, selv om det i noen dialekter kunne være preteritum av et tenkt verb *å lumske*, jf. nedenfor. Likevel er det mulig å dele det i to stavelser der generelle prinsipper for kodaer og opptakter ikke er brutt, jf. [lumsk.tə]. Resultatet her er en relativt stor koda og minimal opptakt, fordi /kt/ i norsk ikke kan fungere som opptakt i absolutt framlyd.

Her er det annet prinsipp som gjør at denne formen virker tvilsom. Dette sier at en intervokalisk koda i norsk maksimalt kan bestå av ett konsonantsegment. Basert på dette blir *lumskte* problematisk, fordi kodaen enten blir for stor ([lumsk.tə]) eller så bryter opptakten reglene for hvordan en norsk opptakt kan se ut ([lum.sktə]). Når jeg likevel har sagt at formen virker tvilsom, og ikke umulig, er det fordi vi finner dialektforskjeller her. I østlandsk er nok *lumskte* umulig, men om vi går til dialektene på Sørvestlandet, finner vi at preteritum av verb som *ønske* faktisk kan være [²œnsktə]. Det er vanskelig å avgjøre hvordan vi skal stavelsesdele en form som denne, men det faktum at den ofte uttales som [²œn.stə] (eller [²œŋ.stə]), viser at vi også i disse dialektene finner en tendens til å respektere de prinsippene vi har skissert, nemlig maksimalt en konsonant i kodaen og ellers maksimal opptakt.

Dersom vokalen er lang, vil vi normalt ikke ha noen kodakonsonant når det følger en ny stavelse. Regelen om maksimalt en konsonant i kodaen gjelder derfor bare etter *kort* vokal i trykksterke stavelser. Etter kort vokal er det faktisk også slik at vi *må* ha en kodakonsonant.²⁴ Dette skal vi komme tilbake til i kapittel 6.1.1.

²⁴ Det ser vi tydelig om vi undersøker hvor lite et norsk enstavelsesord kan være. Minimalt må rimet i det minimale norske ordet bestå av en lang vokal, som i [ha:], *ha*, eller av kort vokal pluss en konsonant, som i [hat], *hatt*. Et ord der rimet bare består av en kort vokal, som for eksempel *[hɑ], er i de aller fleste norske dialekter umulig som et såkalt innholdsord, dvs. som for eksempel et substantiv eller et verb.

4.1.4 Fonologiske og fonetiske stavelser

Akkurat som for segmenter må vi skille mellom fonologiske, abstrakte stavelser, og realisasjonen av disse abstrakte størrelsene i form av fonetiske stavelser. En fonologisk stavelse er en gruppering av segmenter som bygger på de prinsippene vi nettopp har diskutert, sonoritetssekvenseringsprinsippet, opptaksmaksimeringsprinsippet og det at en intervokalisk koda bare bør bestå av ett segment. En fonetisk stavelse er derimot et kontinuerlig, fysisk signal med visse egenskaper som lar seg måle i tid og som kan beskrive et forløp karakterisert av økning og deretter fall i lydstyrke. Legg merke til at de problemene vi diskuterte i forbindelse med eksempler som *vitne* mot *hvitene* er knyttet til realisasjonsnivået, altså til analyse av fonetiske stavelser. På et abstrakt nivå kan vi anta at de to har ulik stavelsesstruktur, for eksempel /vit.ne/ mot /vit.te.ne/. I den siste formen vil først vokalen i andre stavelse falle bort ved en regel som gjør /en/ etter koronaler til stavelsesbærende /ɲ/.²⁵

Det er bare på det fonetiske nivået de faller sammen, fordi stavelsen knyttet til nasalen vil komme i skyggen av den mer lydsterke, stavelsesbærende vokalen som kommer umiddelbart etter, jf. 4.1.1 ovenfor. Det at vi vet at de to ordene på det abstrakte, fonologiske nivået har henholdsvis to og tre stavelser, kan være grunnen til at vi likevel har en tendens til å høre tre stavelser i *hvitene*, og to i *vitne*, uten at det fonetisk nødvendigvis er noen forskjell mellom dem.

4.2 Fonotaks

Fonotaks er studiet av hvordan segmenter kan kombineres til større enheter, for eksempel stavelser eller ord. I dette avsnittet skal vi utgangspunkt i de reglene som styrer kombinasjonen i konsonantgrupper som står henholdsvis først og sist i ord. Om vi bruker enstavelsesord som eksempel, blir dette også regler som til en viss grad gjelder i stavelser, men husk at vi får en reorganisering av postvokale konsonantgrupper sist i en stamme når vi føyer enda en vokal til, ved at gruppen da deles i koda pluss opptakt, jf. diskusjonen av eksemplet *lengste* i forrige avsnitt.

²⁵ Denne regelen er gjort grundig greie for i Sandøy (1996: 42-44). Vi kommer tilbake til fonologiske regler i kap. 5.

4.2.1 Enkeltkonsonanter før og etter vokal

Når det bare står én konsonant foran vokalen i et enstavelsesord, kan de fleste konsonantene forekomme i denne posisjonen. Det eneste unntakene er /ŋ/. I de dialektene som har apikaler og eventuelt postalveolarer i tillegg, kan heller ikke disse stå først i et ord i det vi kaller absolutt framlyd, det vil si når det ikke kommer et annet ord foran. Grunnen til at det er nødvendig å formulere dette slik, er at apikaler oppstår over ordgrenser når det første ordet slutter på /r/ og det neste begynner på en av koronalene /t, d, s, n, l/. I en frase som for eksempel /ra:r tiŋ/ *rar ting*, vil den apikale lukkelyden som oppstår av kombinasjonen /rt/ stå i opptakt: [¹ra: .¹tiŋ]

Også når det bare forekommer én konsonant *etter* vokalen, er distribusjonen temmelig fri. Et viktig unntak er /ç/, som normalt står først i et ord, men som forekommer mellom vokaler i ordene *bikkje* og (i mange dialekter) *ikkje*, men aldri til slutt i et ord. Heller ikke /h/ kan forekomme til slutt i et ord, det forekommer bare først i trykksterke stavelser.

4.2.2 Prevokale konsonantgrupper

Som nevnt i forrige avsnitt kan en opptakt inneholde maksimalt tre konsonantsegmenter. I slike grupper er det strenge regler for hvilke segmenttyper som kan stå i hver posisjon, særlig de to første. Det første segmentet er alltid /s/ og det andre alltid en lukkelyd. Denne lukkelyden skrives med <p, t, k>, men ettersom vi ikke kan kontrastere stemt mot ustemt lukkelyd i den posisjonen og den lyden vi finner her kombinerer egenskaper fra den ustemte og stemte serien ved at den er ustemt og uaspirert, er det vanskelig å avgjøre om lukkelyden skal klassifiseres som /p, t, k/ eller /b, d, g/ i denne posisjonen. Kontrasten mellom /p, t, k/ og /b, d, g/ er med andre ord nøytralisert i denne posisjonen. I den tredje posisjonen kommer det alltid en sonorant.

Prevokale grupper med tre segmenter kan ses på som kombinasjoner av de to grunnleggende typene med to segmenter som vi finner prevokalt. Den første typen består av /s/ pluss lukkelyd, og den andre typen er bygd opp av obstruent + pluss sonorant. Eksempler på den første typen er *spekk*, *stil* og *skall*. Om vi regner med at alle obstruenttyper har samme sonoritet, blir denne typen et eksempel på to segmenter med lik sonoritet. Men ofte regnes frikativer som mer sonore fonetisk sett enn lukkelyder, og da blir grupper av denne typen et problem, fordi det mest sonore segmentet kommer foran den minst sonore, og ikke omvendt. Disse sekvensene utgjør derfor i utgangspunktet et problem for sonoritetssekvenseringsprinsippet, som det ikke er funnet noen fullt ut tilfredsstillende analyse

på til nå. Den andre typen består av obstruent pluss sonorant, og representerer stigende sonoritet i samsvar med prinsippet. Eksempler er *prek*, *trikk* og *kli*.

Vi ser nå hvorfor prevokale grupper kan ses som kombinasjoner av de to typene med to segmenter. De to første segmentene er alltid s + lukkelyd, og siden lukkelyder er obstruenter, tilsvarer de to siste segmentene i slike grupper den andre typen, nemlig obstruent pluss sonorant.

Men ikke alle kombinasjoner definert av disse generelle føringene er mulige. (15) viser hvilke som er mulige, både av to og tre konsonanter.

(15) *Kombinasjonsmuligheter i prevokale konsonantgrupper*

Konsonant 1:	Konsonant 2:					
	/m/	/n/	/l/	/r/	/j/	/v/
/p/			√	√	√	
/b/			√	√	√	
/t/				√	√	√
/d/				√	√	√
/k/		√	√	√		√
/g/		√	√	√		
/f/		√	√	√	√	
/s/	√	√	√			√
/v/				√		
/m/					√	
/n/					√	

Den første kolonnen representerer den første konsonanten i tosegmentgrupper, og de andre kolonnene representerer de segmenttypene som kan stå i andre posisjon. ”√” markerer hvilke kombinasjoner som er mulige. Som vi ser, er de aller fleste av segmenttypene i første kolonne obstruenter, men nederst finner vi to sonoranter, nemlig /n/ og /m/, som i noen få ord kan kombineres med en annen sonorant, nemlig approksimanten /j/. Eksempler er *mjøl*, *mjølk* og *Njål*. Resten av kolonnene representerer de sonorantene vi finner i annen posisjon i tosegmentgrupper.

Cellene som er skyggelagt, representerer grupper som kan bygges ut til tresegmentgrupper ved å sette /s/ foran. Vi ser at disse ikke er helt symmetriske over de tre lukkelydene /p, t, k/. En av grunnene er at /t/ ikke kan kombineres med /l/, selv om kombinasjonen har stigende sonoritet. Dette ser ut til å gjelde svært mange språk, blant dem alle germanske. Det andre hullet består i at /sk/ ikke kan kombineres med /j/. Ortografien i f.eks. *skjære* viser at dette

tidligere må ha vært mulig. I dag er denne gruppa blitt til /f/ i de fleste dialekter. Mange av ordene med kombinasjonen /skv/ finner vi i norvagenserte lånord fra engelsk, som *skvær* og *skvise*.

Før vi forlater de prevokale gruppene, skal vi kort nevne et problem som går på klassifikasjon av segmenter som henholdsvis obstruenter og sonoranter. Vi ser av (15) at /v/ er ført opp både som første konsonant i kolonne 1 og som andre konsonant over den siste kolonnen. I kapittel 3 klassifiserte vi dette segmentet som approksimant, som er en undertype av sonoranter. Vi ville derfor ikke vente å finne det på obstruentplassen. Det kan imidlertid kombineres med /r/, som for eksempel i *vri*, som danner minimalt par med *fri*. Nå kan en kanskje si at dette gjør det parallelt med /m/ og /n/, som også kan stå i første posisjon, men også i andre sammenhenger fungerer /v/ som det stemte motstykket til /f/, og dette gjør at det i norsk ser ut til å ha både obstruent- og sonorantegenskaper. Vi skal komme tilbake til denne parallellismen i kapittel 5.2.

4.2.3 Postvokale konsonantgrupper

I postvokale konsonantgrupper finner vi atskillig flere kombinasjonsmuligheter enn i prevokale, fordi det i tillegg til kombinasjoner av sonorant pluss obstruent også finnes mange tilfeller av to obstruenter og to sonoranter. Det at segmentinventaret når det gjelder konsonanter varierer med dialekt slik vi så i kapittel 4, gjør også sitt til at variasjonen blir større. Vi skal her se på hvilke kombinasjoner som er belagt i tosegmentgrupper i østlandske bymål. I tabellene som følger, representerer den første kolonnen den første posisjonen, og de følgende kolonnene andre posisjon, på samme måte som i (15). Belagte kombinasjoner er igjen markert med "√". Kombinasjonsmulighetene gjelder monomorfematiske ord.

Under (16) ser vi hvilke kombinasjoner av sonorant (kolonne 1) pluss obstruent som er belagt postvokalt. Vi ser at det også her er mange kombinasjonsmuligheter som står ubrukte. Merk at apikalene ikke er tatt med blant obstruentene, fordi de ikke kan kombineres med sonoranter.

De skyggelagte feltene representerer to fenomener. For det første ser vi at den eneste nasalen som kan kombineres med /p/, er /m/, mens den eneste nasalen som kan kombineres med /k/, er /ŋ/. Med /t/ kan imidlertid samtlige tre nasaler kombineres. Det vi ser her, er et krav om identisk artikulasjonssted når nasaler og lukkelyder kombineres, som bare gjelder når lukkelyden er labial eller dorsal. Former som *[kanp], *[kaŋp], *[tɔmk] og *[tɔnk] er derfor umulige i norsk, ettersom lukkelyden er labial eller dorsal, og nasalen har et annet

artikulasjonssted. Dersom lukkelyden imidlertid er koronal, kan alle tre nasaler opptre, jf. ord som *tomt*, *sant* og *lengt*.²⁶

Det skyggelagte feltet med ramme i (16) representerer kombinasjoner av /r/ + koronaler. Fra kapittel 3 husker vi at slike kombinasjoner smelter sammen til apikaler når de oppstår over morfologiske eller syntaktiske grenser. I monomorfematiske ord, for eksempel *kart*, forekommer slike kombinasjoner normalt ikke, unntatt kombinasjonen [rd], som i østlandsk forekommer i monomorfematiske ord, men ikke når /r/ og /d/ hører til hver sin morfologiske enhet eller til hvert sitt ord. I nordnorske og trønderske dialekter er imidlertid også [rd] forbudt, her finner vi i stedet en apikal [d], altså [ʰmud].

(16) Mulige kombinasjoner av sonorant pluss obstruent i postvokale konsonantgrupper

	/p/	/b/	/f/	/v/	/t/	/d/	/s/	/ʂ/	/k/	/g/
/j/	√		√	√	√	√	√		√	√
/w/	√			√	√	√	√		√	
/r/	√	√	√	√		√			√	√
/l/	√		√	√	√		√		√	√
/m/	√		√		√	√	√			
/n/					√		√	√		
/ŋ/					√		√		√	

(17) Mulige kombinasjoner av obstruent + obstruent i postvokale konsonantgrupper

	/p/	/t/	/d/	/s/	/k/
/p/		√		√	
/f/		√		√	
/v/			√	(√)	
/t/				√	
/k/		√		√	
/g/			√	(√)	
/s/	√	√			√

(17) viser hvilke kombinasjoner som er mulige mellom obstruenter postvokalt.²⁷ Legg merke til at settet av konsonanter som kan opptre i posisjon nummer to, er svært begrenset. Ettersom

²⁶ Fraværet av stemt lukkelyd etter nasal i ord av denne typen går tilbake på en annen restriksjon, nemlig at nasal bare kan kombineres med ustemt lukkelyd i ordslutt. Dette gjelder for alle tre artikulasjonsstedene. I vestlandske dialekter finner vi imidlertid denne kombinasjonen, jf. Sandøy (1996: kapittel 6.2.1)

/p/ og /k/ bare kan kombineres med en foregående /s/, er det egentlig bare med koronal konsonant i andre posisjon vi har en viss grad av valgfrihet.

De skyggelagte feltene representerer et fenomen med likhetstrekk til det forholdet vi så mellom nasaler og lukkelyder ovenfor. Mens nasal og lukkelyd må ha felles artikulasjonssted, må de to segmentene som inngår i de gruppene som er skravert, ha samme spesifisering for stemthet. Vi finner med andre ord [¹hɛft] *heft*, og [¹hɛvd] *hevd*, mens *[hɛfd] og *[hɛvt] ikke er mulige ord i norsk. Det samme gjelder [¹frykt] *frykt* og [¹bygd] *bygd* i forhold til *[frykd] og *[bygtd].

Til sist skal vi se på kombinasjonsmuligheter mellom to sonoranter postvokalt. (18) viser de mulige kombinasjonen. /j/ forekommer bare etter /r/ og /l/, og disse kombinasjonene finner vi vel bare i østnorsk i ord som [¹bærj] *berg* og [¹hærtj] *helg*, samt i imperativer av verb av typen *herje*. /ɲ/ finnes bare i ett ord, nemlig det tyske bynavnet *Köln*.

(18) Mulige kombinasjoner av sonorant + sonorant i postvokale konsonantgrupper

	/j/	/r/	/l/	/m/	/n/
/j/		√	√	√	√
/w/		√	√	√	√
/v/		√	√		√
/r/	√			√	
/l/	√			√	(√)
/ɲ/					√

Et spesielt trekk ved denne typen, er at vi finner variasjon mellom monosyllabisk og bisyllabisk uttale av enkelte av disse sekvensene. Ordet *leir* kan uttales som enstavelsesord i østlandsk, mens *seier* har to stavelser.²⁸ Andre forskjeller mellom de to ordene finnes ikke, og *leir* kan også uttales med to stavelser, slik at det rimer på *seier*. Et annet eksempel er *steil* mot *fløyel*, der det første uttales som enstavelsesord, mens det andre normalt har to stavelser.

²⁷ Som nevnt ovenfor kan /v/ i denne sammenhengen tolkes som en obstruent, ettersom segmentet i ord som for eksempel *vri* opptrer i første posisjon foran sonorant. Det oppfører seg med andre ord som sonorant i noen omgivelser, og som obstruent i andre.

²⁸ Et minimalt par finner vi mellom *meir* i de dialektene som har diftong i dette ordet, mot egennavnet *Meyer*.

4.3 Avslutning

I dette kapitlet har vi sett på de viktigste prinsippene som styrer stavelsesstrukturen i norsk, og deretter har vi sett på fonotaksen i pre- og postvokale konsonantgrupper. Reglene for stavelsesoppbygging er i stor grad generelle for alle norske dialekter. Dette siste har vi imidlertid ikke sett på her. Når det gjelder fonotaks, ser hovedprinsippene også ut til å være de samme i alle dialekter, men ettersom konsonantinventaret er forskjellig fra dialekt til dialekt, vil også forekomsten av konkrete grupper kunne variere med dialekt.

5 Fonologiske regler

En fonologisk regel er som nevnt i kapittel 1 en regel som helt eller delvis spesifiserer hvordan et underliggende segment realiseres i bestemte omgivelser. Dette innebærer blant annet at om vi tar utgangspunkt i et leksems underliggende form, det vil si den formen det har i leksikon, vil fonologiske regler fortelle oss hvilke uttalevarianter dette leksemet har, avhengig av hvilken omgivelse det plasseres i.

I forrige kapittel så vi at mulighetene for å kombinere segmenter til større enheter, stavelser og ord, er begrenset. Det innebærer at det finnes segmentkombinasjoner som språket ikke tillater, eller som i det minste kan sies å være svært markerte. Vi så bare på monomorfematiske ord, det vil si ord som ikke kan deles opp i flere morfemer. Innenfor slike ord må naturligvis reglene for segmentkombinasjon alltid respekteres, og segmentene står i et konstant forhold til hverandre i den forstand at vi alltid finner de samme segmentene i den samme rekkefølgen.

Men når morfemer kombineres til større enheter, oppstår det nye kombinasjoner over morfemgrensene, ved at siste segment i det første morfemet kombineres med første segment i det andre. Da vil det kunne oppstå kombinasjoner som språket ikke tillater i monomorfematiske ord, og spørsmålet som da melder seg, er hva som skjer med slike kombinasjoner. Vi kan naturligvis tenke oss at det ikke skjer noe som helst med dem, slik at resultatet blir at språket over morfemgrenser tillater andre kombinasjoner enn de som tillates inne i morfemer. I noen grad er det tilfellet. Men ofte skjer det at slike sekvenser blir 'reparert', det vil si brakt i samsvar med de fonotaktiske prinsippene som styrer kombinasjonen inne i morfemer. Slike reparasjoner kan vi gjøre greie for ved å anta at et fonologisk system inneholder regler som endrer egenskaper i et av segmentene eller begge slik at resultatet blir en kombinasjon som er i samsvar med de vi finner i stabile kombinasjoner i monomorfematiske ord.

Før vi går videre, må vi skille mellom to typer regler, leksikalske og postleksikalske. Regler som virker innenfor ordgrenser kalles ofte *leksikalske*, fordi de virker innenfor

grensene til enheter som hører til språkets leksikon, det vil si ordforråd. Ordforrådet kan ses på som en liste som vi har lært utenat i løpet av språkinnlæringen, for hvert ord i leksikon kjenner vi dets betydning, dets syntaktiske og morfologiske egenskaper, og dets fonologiske struktur. Når vi vet at ordforrådet omfatter tusenvis av ord, er det klart at dette innebærer at et menneske er i stand til å lagre en utrolig mengde informasjon i sitt mentale leksikon. Fordi vi i utgangspunktet er i stand til å lagre en hel del informasjon knyttet til hvert leksem, er det ikke unaturlig å tenke seg at en del av denne informasjonen kan være at leksetet representerer et unntak til en eller flere fonologiske regler. Det er vanskelig å se at dette skulle være vanskeligere å huske enn at leksetet tilhører en viss ordklasse, begynner med et bestemt segment, og har en bestemt betydning. Ut fra dette vil vi vente at regler som virker innenfor ordgrenser, kan ha unntak. Legg merke til at ettersom et ord kan bestå av flere morfemer, er regler som virker over morfemgrenser innenfor et ord, leksikalske på linje med de som virker på segmenter som hører til samme morfem.

Når en regel derimot virker over ordgrenser, er det vanskeligere å tenke seg at den kan ha unntak. Dette fordi ord ikke inngår i faste kombinasjoner slik morfemer innenfor et ord gjør. Innenfor de rammene som settes av syntaktiske regler, kombineres ord situasjonsavhengig og styrt av det semantiske innholdet vi til enhver tid ønsker å uttrykke. For eksempel er ikke frasen *stor dame* lagret i leksikon, der har vi adjektivet *stor* og substantivet *dame*. Frasen konstruerer vi så i situasjoner der vi måtte ha bruk for akkurat den. Derfor er det vanskelig å tenke seg at vi for eksempel kan ha unntak knyttet til akkurat denne frasen, og ingen andre. Når *stor dame* som helhet ikke er lagret i leksikon, kan vi med andre ord heller ikke ha et unntak knyttet til denne frasen lagret i leksikon. Hypotesen som følger av dette er at regler som virker over ordgrenser, altså *postleksikalske regler*, normalt ikke har unntak.

I dette kapitlet skal vi vise hvordan fonologiske regler virker ved å se på regler som enten er virksomme i alle norske dialekter, eller i store deler av det norske språkområdet. Reglene er bare et lite utvalg av de fonologiske reglene vi finner i norske dialekter. Et bredere utvalg regler fra ulike dialekter er diskutert i Sandøy (1996: kap. 2.5, 3.1 og vedlegg 2)

5.1 Stedsassimilasjon av nasaler

I forrige kapittel så vi segmentet /n/ ikke kan forekomme foran /p/ og /k/. I stedet finner vi henholdsvis /m/ og /ŋ/, slik at bare /m/ kan kombineres med /p/, og bare /ŋ/ med /k/. Former som *[kanp], *[kaŋp], *[tamk] og *[taŋk] er derfor umulige i norsk, mens [¹kamp] og [¹taŋk] ikke bare er mulige, men også faktisk eksisterer som ord i norsk.

Hva skjer da når /n/ kombineres med henholdsvis /p/ og /k/ over en morfemgrense. Vi tar utgangspunkt i /tan/ *en tann*, der det siste segmentet er /n/. Dette kan vi kombinere med henholdsvis *pasta* og *krem* til sammensetningene *tannpasta* og *tannkrem*. Dette er også eksisterende ord i norsk, og de inneholder i utgangspunktet ikke velformete segmentkombinasjoner over den interne morfemgrensen, nemlig /np/ og /nk/. Spørsmålet blir nå om språket tolererer slike kombinasjoner over morfemgrenser, når de ikke tillates innenfor morfemer.

Svaret i dette tilfellet er både ja og nei. I mer omhyggelig uttale finner vi [²tan.pas.ta] og [²tan.krem], men vel så ofte, og sannsynligvis svært ofte i uformell tale finner vi [²tam.pas.ta] og [²taŋ.krem]. I disse formene er kombinasjonene brakt i samsvar med de vi finner i monomorfematiske strukturer, ved at nasalen og lukkelyden nå deler artikulasjonssted. Dette er med andre ord en assimilasjonsprosess, dvs. en prosess som gjør to segmenter mer like hverandre. Men like viktig i vår sammenheng er at de bringer segmentkombinasjonen i samsvar med et fonotaktisk prinsipp i faste kombinasjoner, nemlig at foran labial og dorsal lukkelyd må en nasal ha samme artikulasjonssted som lukkelyden.

Denne prosessen er svært vanlig i norsk, og den gjør seg også gjeldende foran stemt lukkelyd, jf. uttalen av *tanngard* og *tannbyll*. Foran andre lydtyper, det vil si ikke-koronale frikativer og sonoranter, er forholdene mer kompliserte. Vi skal derfor la dem ligge her, og konsentrere oss om den omgivelsen der prosessen er enklest å analysere.

Som nevnt er denne regelen ikke obligatorisk. Sammensetninger som *tannpasta* og *tannkrem* kan med andre ord uttales uten assimilert nasal. Det gjør at vi ideelt sett burde vite i hvilken grad den virkelig blir brukt, ikke bare knyttet til ulike stilnivåer, som formell mot uformell stil, men også om det er forskjell på bruken i ulike grammatiske omgivelser. Det kan for eksempel være at det er forskjell i bruksfrekvens innenfor ord i forhold til *over* ordgrenser. I mangel av undersøkelser av dette, kan vi bare utvikle hypoteser på grunnlag av vår intuitive språkfølelse, som langt fra er pålitelig, og håpe at noen en gang vil gjennomføre undersøkelser som vil bringe på det rene i hvilken grad våre intuisjoner er på linje med virkeligheten.

La oss begynne med omgivelser innenfor ordgrenser. De eksemplene vi har sett på til nå, er hentet fra sammensetninger, der assimilasjon skjer når første sammensetningsledd ender på /n/, og det andre begynner på labial eller dorsal lukkelyd. Vi kan nå spørre om regelen utløses i alle tilfeller der to morfologiske elementer kombineres. Etersom alle norske bøyningssuffikser begynner på vokal eller på koronal konsonant, er det ikke mulig å

undersøke om regelen er virksom i bøyning. Det finnes heller ikke så mange avledningssuffikser som begynner på labial eller dorsal lukkelyd. Suffikset *-bar*, som avleder adjektiver fra verbalstammer, er ett eksempel. Dette er et såkalt produktivt suffiks, og vi kan danne nye ord som *tennbar* (om noe som kan tennes) og *lånbar* (om noe som kan lånes). Her er assimilasjon mulig på linje med sammensetninger. Det samme gjelder prefikset *an-*, som ender på /n/, når det kombineres med stammer som begynner med lukkelyd. I *anbefale*, *ankomst* og *angrep* er assimilasjon fullt mulig.

Hva så med konsonantgrupper som skapes over ordgrenser, altså i syntaksen? Én omgivelse der assimilasjon er klart mulig, er mellom den ubestemte hankjønnsartikkelen *en/ein*, og et etterfølgende ord, vanligvis et adjektiv eller substantiv, og det samme gjelder mellom adjektiv og substantiv. Eksempler er *en _grønn _båt* og *en _pen _gutt*, der det understreket ordmellomrommet markerer omgivelsene der assimilasjon kan finne sted. Dette viser at regelen også kan virke over ord- og frasegrenser. Men dette gjelder ikke nødvendigvis alle frasegrenser. Hvis vi tenker oss ytringen *En grønn mann, _kanskje den eneste i verden, blir presentert på TV i morgen*, tror jeg for eksempel at sannsynligheten er mindre for at vi vil finne assimilasjon mellom den innledende nominalfrasen *en grønn mann* og det innskutte *kanskje* som følger etter. Grunnen er at disse ordene er relativt uavhengige av hverandre, fordi de tilhører ulike intonasjonsfraser. Innskuddet som begynner med *kanskje* er en apposisjon, dvs. en kommentar som er skutt inn i en ytring, og det er derfor syntaktisk sett et løsere forhold mellom denne og resten av ytringen enn det er mellom for eksempel et verbal og et objekt.

Vi har nå sett at nasal stedsassimilasjon virker både leksikalsk, det vil si i sammensetninger og avledninger, og postleksikalsk, altså over ordgrenser i syntaktiske fraser. I motsetning til de reglene vi skal se på nedenfor, ser den ikke ut til å ha unntak når den virker leksikalsk. Med andre ord kan *alle* ord der de aktuelle kombinasjonene oppstår, gjennomgå assimilasjonsregelen. Samtidig er den ikke-obligatorisk, eller fakultativ, i den forstand at den ikke alltid virker, selv om betingelsene for at den skal kunne virke, er oppfylt.

Nasal stedsassimilasjon slik vi har skildret den her, er en del av fonologien i alle norske dialekter., slik den er det i mange andre språk i tillegg til norsk. Vi kan framstille den formelt ved hjelp en regel som endrer /n/ til henholdsvis /m/ og /ŋ/ foran labiale og dorsale lukkelyder. Regelen finner du under (19) nedenfor. K står for konsonant, og hvert segment karakteriseres videre ved hjelp av distinktive trekk som er relevant for regelen. De trekkene som er aktuelle her er [nas(al)], der nasale konsonanter er spesifisert som [+nas], og [kont(inuant)], der lukkelyder er [-kont]. I tillegg trenger vi *Kor*, som er ett av de tre trekkene

som klassifiserer artikulasjonssted, nemlig *Kor(onal)*, *Lab(ial)* og *Dors(al)*. 'Sted' er en variabel som dekker disse tre trekkene. Det greske alfa-symbolet α er en annen variabel: når to trekk har verdien α , har de samme verdi, det vil si begge er enten pluss eller minus.

(19) *Nasal stedsassimilasjon*

K	→	[α sted]	/	___	K
[+ nas]					[- kont]
[Kor]					[α sted]

Regler med dette formatet kalles omskrivingsregler. Det som står foran skråstreken regelen, uttrykker den endringen som regelen framkaller. Det som står etter skråstreken representerer den omgivelsen der regelen kan virke. '___' står for den posisjonen der det segmentet som endres, hører hjemme, og segmenttyper som må stå før eller etter, spesifiseres henholdsvis til venstre eller til høyre for denne posisjonen. Fordi det i (19) bare er angitt noe til høyre for denne posisjonen, er det bare det som kommer etter segmentet som endres, som er avgjørende for at regelen skal virke. Det spiller med andre ord ikke noen rolle hva slags segment som står foran nasalen.

Regelen skal da leses slik: Når en konsonant (K) som er nasal og koronal (det vil si /n/) står foran en konsonant som ikke er en kontinuant, altså en lukkelyd, må artikulasjonsstedet være det samme, altså [α sted], for de to segmentene. Det vil si at dersom lukkelyden er labial, må nasalen endres til labial, er lukkelyden dorsal, må nasalen endres til dorsal, og er lukkelyden koronal, trenger ingen endring å finne sted fordi de allerede i utgangspunktet har samme artikulasjonssted.

5.2 Stemthetsassimilasjon i obstruentgrupper

I kapittel 4 så vi at i postvokale obstruentgrupper som består av /v, f, g, k/ i første posisjon og /d, t/ i andre, må begge segmentene enten være stemte eller ustemte. Vi finner med andre ord [¹hɛft] *heft*, og [¹hɛvd] *hevd*, mens *[hɛfd] og *[hɛvt] ikke er mulig, og det samme gjelder [¹frykt] *frykt* og [¹bygd] *bygd* i forhold til *[frykd] og *[bygt]. Over morfem- og ordgrenser finner vi imidlertid mange eksempler på at underliggende stemt kombineres med ustemt, og spørsmålet blir da igjen i hvilken grad språket tolererer slike kombinasjoner. La oss begynne med å se på hva som skjer over en bøyningsgrense. I (20) ser vi hva som skjer med adjektivene *grov* og *stygg* når de kombineres med nøytrumssuffikset /-t/. Begge stammene ender på stemt lukkelyd, mens suffikset består av en ustemt lukkelyd.

(20)

Stamme	Suffiks	Overflateform
/gro:v/	/-t/	[¹ gro:ft] ²⁹
/styg/	/-t/	[¹ stykt]

Disse eksemplene viser at vi også her har en regel som reparerer 'ulovlige' kombinasjoner av stemt pluss ustemt konsonant når slike oppstår over morfemgrenser.

Dette er en leksikalsk regel som er begrenset til bøyning.³⁰ I sammensetninger virker den ikke, jf. for eksempel *grovtegning* og *styggtidig*. Heller ikke over ordgrenser er regelen mulig, like lite som i sammensetningene vi nettopp nevnte, er assimilasjon mulig i *grovtegning* og *stygg tegning*.

Ettersom dette er en leksikalsk regel begrenset til bøyning, vil det ikke være uventet om vi fant unntak. Det finnes minst ett, nemlig *gløgg* (= 'oppvakt'). Om vi føyer /-t/ til denne stammen, blir resultatet normalt ikke *[glœkt], men snarere [¹glœgt]. Assimilasjon virker heller ikke naturlig i *pigg*, men her er jeg ikke sikker på om det overhodet er vanlig føye til suffikset /-t/.³¹

Når vi finner assimilasjon foran /-t/, ville det være naturlig å vente det samme foran /-s/, ettersom dette også er en ustemt obstruent. Men om vi ser på eiendomsmarkøren /-s/, som vi finner i normert talemål og en del dialekter i den sørligste delen av Sør-Norge, utløser denne ikke assimilasjon. I fraser som *et kravs legitimitet* og *en kleggs summing* blir /v/ og /g/ uttalt stemt selv om /s/ følger umiddelbart etter innenfor samme ordet. Jeg kjenner bare ett eksempel på at en slik /-s/ bevirker assimilasjon, og det er i *Guds*. Her skal vi legge merke til to ting. For det første dreier det seg bare om den kristne Gud, og for det andre blir vokalen kortet sammen med at stemthetsassimilasjon finner sted.. I frasen *en gresk guds makt*, er verken vokalkorting eller stemthetsassimilasjon mulig.³² Om vi nå går videre til et historisk

²⁹ I mange dialekter kortes vokalen i dette ordet når suffikset legges til, slik at overflateformen blir [¹grœft].

³⁰ Det er vanskelig å finne eksempler når det gjelder avledning, fordi det ikke finnes avledningssuffikser som begynner på /t/. I avledningene *redd-som* og *red-sel*, der suffikset begynner på (ustemt) /s/, er imidlertid assimilasjon mulig, men neppe obligatorisk, jf. diskusjonen nedenfor av hva som skjer foran /s/.

³¹ At det her råder usikkerhet, er bøyingsmønstrene i ordbøkene et eksempel på. Bokmålsordboka på nett oppgir *pigt*, mens Nynorskordboka har *pigg* som nøytrumsform.

³² Om vi lot assimilasjon og korting virke her, ville vi snarere høre *en gresk gutts makt*, jf. det faktum at *en Guds lykke* og *en gutts lykke* er homofone.

–kont, –stemt, Kor]. Da ville samsvaret i [–stemt] før og etter skråstreken fortalt oss at dette er en assimilasjonsregel.

På samme måte som nasal stedsassimilasjon finner vi stemthetsassimilasjon i alle norske dialekter. Vi skal vende tilbake til stemthetsassimilasjon i siste avsnitt i dette kapitlet, der vi skal se eksempler på at en helt parallell regel utleder allofoner av likvidfonemer i ulike dialekter.

5.3 Apikalisering

Denne regelen kalles tradisjonelt retroflektering. I tråd med begrepsbruken i kapittel 3 skal vi her kalle den apikalisering. Apikaliseringsregelen finner vi i østnorsk og nordnorsk, det vil si i de systemene vi kalte østlandssystemet og det nordafjelske systemet i kapittel 3. Denne regelen er ikke en regel som endrer et segment eller en segmenttype når det befinner seg ved siden av en annen segmenttype, slik de to reglene vi har sett på ovenfor, gjør. I stedet smelter den to nabosegenter sammen til ett. Dette gjør regelen noe mer komplisert å formulere. Vi skal her begrense oss til å diskutere de tilfellene der det første segmentet er /r/, selv om regelen også omfatter grupper der det første segmentet er /r/ i de dialektene der dette segmentet er en del av konsonantinventaret.

I kapittel 4 så vi at sekvenser av /r/ pluss /t, s, n, l/ ikke kan forekomme etter vokal, mens /rd/ er mulig i østlandsk. Historisk har disse forbindelsene endret seg til apikalene /t, s, n, l/. Dette avspeiles ikke i ortografien. I monomorfematiske omgivelser skal vi se på disse segmentene som underliggende, jf. diskusjonen i kapittel 4. Dette vil si at *kart* har den underliggende formen /kat/, mens *mord* har formen /murd/. Hadde de underliggende formene vært /kart/ (og /murd/), hadde vi måttet formulere en regel som virker på alle kombinasjoner av /r/ pluss laminal koronal, unntatt /rd/, noe som er ganske komplisert. Regelen blir derfor, som vi skal se om et øyeblikk, enklere og mer enhetlig om vi antar at den bare virker over morfem- og ordgrenser fordi apikalene er underliggende i leksemer.

La oss starte med data, som vi skal hente fra østlandsk. Vi ser først på i hvilken grad apikalisering er en leksikalsk regel, dvs. i hvilken grad den virker innenfor ord. I (22) ser vi eksempler på stamme + bøyningssuffix (*stort, det spørs*), stamme pluss avledningssuffix (*lærdom, farlig*) og på sammensetninger (*hårnål*). Samtidig er alle mulige kombinasjoner av /r/ + laminal konsonant representert i tabellen. Vi ser at over morfemgrenser finner vi heller

ikke /rd/. Regelen går med andre ord lenger enn de fonotaktiske prinsippene vi har identifisert innenfor ordgrenser skulle tilsi.³⁵

(22)

Stamme	Suffiks el. sammen- setningsledd	Overflateform	Ortografi
/stu:r/	/-t/	[¹ stu:t]	<i>stort</i>
/spør/verb	/-s/	[¹ spœs]	(det) <i>spørs</i>
/læ:r/verb	/-dom/	[² læ:dɔm]	<i>lærdom</i>
/far(e)/	/-li(g)/	[² fa:i]	<i>farlig</i>
/ho:r/	/no:l/	[² ho:ŋɔl]	<i>hårnål</i>

Også over ordgrenser virker regelen, jf. eksemplene i (23) som er kombinasjoner av adjektivet *stor* med ulike substantiv systematisert etter første segment (*trøst, stol, dame, laks, nese*).

(23)

Adjektiv	Substantiv	Overflateform
/stu:r/	/trøst/	[¹ stu: ¹ trøst]
	/stu:l/	[¹ stu: ¹ ʂtu:t]
	/da:mɛ/	[¹ stu: ² dɑ:mə]
	/laks/	[¹ stu: ¹ laks]
	/ne:sɛ/	[¹ stu: ² ŋe:sə]

Når vi skal formalisere regelen, må vi bruke et annet format enn det vi har brukt for de to reglene vi formulerte ovenfor, fordi de to segmentene som nevnt smelter sammen i stedet for at ett segment endrer seg og det andre forblir konstant, slik som i nasal stedsassimilasjon og stemthetsassimilasjon. Regelen er formulert under (24).

(24) *Apikalisering*

K	K	⇒	Ø	K
[Kor]	[Kor]			[Kor]
[+apikal]	[-apikal]			[+apikal]
1	2		1	2

³⁵ Unntaket knyttet til /rd/ i monomorfematiske grupper har språkhistoriske og sosiolingvistiske årsaker knyttet til framveksten og den senere sosiale stigmatiseringen av tjukk l fra norrønt /rð/, jf. Torp og Vikør (2014: kapittel 4.5.2).

Denne regelen skal leses slik at det som befinner seg til venstre for dobbelpilen er konsonantgruppen slik den ser ut før regelen virker, mens det som befinner seg til høyre for pilen, er resultatet. Numrene refererer til segmentposisjoner. I posisjon 1 står /r/ (= Koronal, +apikal), mens i posisjon 2 finner vi laminaler (= –apikal). Til venstre for pilen finner vi altså en gruppe som består av /r/ pluss en laminal konsonant.³⁶ Til høyre for pilen ser vi som nevnt resultatet av endringen. Ø betyr 'null', det vil si at segmentet som stod i denne posisjonen er forsvunnet. Segmentet i den andre posisjonen er endret fra –apikal til + apikal.

Merk at det hadde vært mulig å bruke det regelformatet vi har brukt tidligere under (19) og (21) ovenfor også her, om vi hadde splittet regelen i to. Da kunne vi først formulert en assimilasjonsregel som gjorde laminaler til apikaler når de følger etter en apikal. Deretter kunne vi formulert en ny regel som virker på resultatet av den første, og som stryker /r/ når den står foran en apikal konsonant. Problemet med denne løsningen er at den indirekte sier at de to reglene er uavhengige av hverandre. Det skulle tilsi at det finnes dialekter som bare har den første regelen, men ikke den siste. Det er så vidt jeg vet ikke tilfelle, i alle dialekter som har apikalisering, forsvinner /r/. Vi har med andre ord ingen dialekter der *stort* uttales [¹stu:rt]. Enten finner vi [¹stu:t], eller så finner vi [¹stu:rt]. Ut fra dette bør apikalisering formuleres som én prosess.

Som ved nasal stedsassimilasjon vil nok sannsynligheten for at apikalisering skal virke over ordgrenser avta dersom vi for eksempel har med ulike intonasjonsfraser å gjøre. På samme måte som vi neppe får nasal stedsassimilasjon i *en grønn mann, kanskje den eneste i verden*, vil vi sjelden finne apikalisering i *en far, til og med en trebarns far, ble arrestert*.

5.4 Palatalisering av dorsaler

Selv om emnet for denne boka er synkron fonologi, skal vi begynne dette avsnittet med det historiske utgangspunktet for regelen. Grunnen til det vil bli klar etter hvert. I senmiddelalderen utviklet de dorsale lukkelydene /k, g/ i norrønt seg til affrikatene /cç/ og /jĵ/ og videre til /ç/ og /j/ foran fremre vokaler, inkludert halvvokalen /j/, jf. Torp og Vikør (1993: kapittel 4.5.5).³⁷ Dette førte til et fonotaktisk prinsipp som forbød /k, g/ i denne posisjonen.³⁸ I

³⁶ Siden alle segmenter som er spesifisert som [apikal] er koronaler, og siden ingen andre kombinasjoner av +apikal pluss –apikal er mulig, behøver vi ikke spesifisere de to segmentene nærmere.

³⁷ Også den nasale lukkelyden /ŋ/ ble endret, men det skal vi for enkelthets skyld se bort fra her.

noen dialekter ser denne regelen ut til å ha begrenset seg til trykksterke stavelser slik som i *kiste*, *gjest* og *kjære*, men i svært mange ble den generalisert også til dorsale lukkelyder foran trykklette vokaler. Derved fikk vi alternasjoner når en stamme som endte på dorsal lukkelyd, ble koplet med et suffiks som begynte med fremre vokal. Et eksempel er norrønt *bók* (fem.) 'bok'. Suffikset som markerte b.f.sg. i hunkjønnsord var /-in/. I ub.f.sg. må uttalen følgelig ha vært omtrent [¹bo:k], og i b.f.sg. [¹bo:çin] rett etter at endringen fant sted. Et annet eksempel er *vegg* (mask.) 'vegg'. Her var suffikset som markerte ub.f.pl. /-ir/. I ubestemt form entall (akkusativ) hadde dette ordet uttalen [¹væg], og i ub.f.pl. nominativ [²væjir]

Dette er også en assimilasjonsregel, der det fremre artikulasjonsstedet til /i/ påvirker artikulasjonsstedet til /k/ og /g/ slik at det blir endret til [+fremre], det vil si det samme som for /i/. Dette kan ha vært tilfellet allerede i norrøn tid, ettersom dorsaler normalt blir påvirket av artikulasjonsstedet til en følgende vokal.³⁹ Kontaktområdet mellom tungerygg og gane er imidlertid ganske stort når det gjelder palatale lukkelyder, og det gjør det vanskelig å åpne lukket raskt og momentant. Derfor oppstår det lett en liten friksjonslyd i åpningsfasen. Det er derfor svært vanlig i språk generelt at palatale lukkelyder utvikler seg til affrikater ved at friksjonen i åpningsfasen forsterkes. Deretter kan selve lukket forsvinne, slik at vi sitter igjen med en frikativ. Begge stadier finnes i norske dialekter. Særlig i vestlandsdialekter finner vi ofte affrikater, mens i øst og nord finner vi oftere frikativer.⁴⁰

I kap. 2 skilte vi mellom fremre og bakre vokaler ved hjelp av trekket [± fremre], og i kap. 3 skilte vi fremre og bakre dorsale konsonanter ved hjelp av det samme trekket. Palatalisering av velarer illustrerer hvordan dette trekket er relevant for begge segmenttypene. Regelen er en assimilasjonsregel, der trekket [+fremre] spres fra en vokal til en foregående, ikke-fremre dorsal. Dette gir oss regelen vist i (25). Merk at regelen for enkelthets skyld er formulert slik at den gir frikativer, ikke affrikater. Derved dekker regelen østlige og nordlige dialekter, mens den tilsvarende for vestlige dialekter vil måtte spesifisere resultatet som affrikat.

(25) *Palatalisering av dorsaler*

³⁸ Det eneste større, sammenhengende området der vi finner få spor av denne utviklingen, er sørlige og østlige deler av Østlandet, samt sørlandskysten.

³⁹ Hvis du sier stavelsene *ki* og *ko* etter hverandre, vil du merke hvordan artikulasjonsstedet for /k/ påvirkes av vokalen.

⁴⁰ Frikativ er noe upresist, fordi den stemte utgaven /j/ vil vi i dag klassifisere som approksimant, jf. kapittel 3. Når det gjelder artikulasjonssted er nok det mer korrekt å klassifisere resultatet av regelen i dag som koronal, jf. diskusjonen i kap. 3.3, der [ç] og [j] ble dobbeltklassifisert både som dorsal og koronal.

kategorien til suffikset. Regelen kan derfor ikke lenger formuleres som en assimilasjonsregel der vi kan vise til fonologiske trekk i omgivelsen som overføres til det segmentet som endres. I stedet må de morfologiske omgivelsene der regelen virker, settes opp som en liste i regelomgivelsen. Slik vil formuleringen måtte bli lik den vi brukte i (21) ovenfor, der segmentet som utløste regelen ikke bare måtte ha bestemte fonologiske egenskaper (ustemt, koronal lukkelyd), men også en bestemt morfologisk egenskap, nemlig at det uttrykker nøytrumsform i adjektiv. Forskjellen er at mens den koronale lukkelyden fremdeles er spesifisert for det trekket som spres til konsonanten foran, nemlig [-stemt], mangler et slikt trekk fullstendig når dorsale lukkelyder palataliseres foran /a/ i de tilfellene dette segmentet representerer ub.f.sg. hunkjønn.

Regelen kan formuleres som i (26). Legg merke til at i en komplett formulering av palataliseringsprosessen i en gitt dialekt, må vi sette opp en liste over alle morfemer som utløser palatalisering. Det kan også tenkes blandingssystemer, der fremre endevokaler, i den grad de finnes, fremdeles konsekvent utløser palatalisering, og der vi i tillegg har et lite sett med suffikser som begynner med ikke-fremre vokal, som også utløser palatalisering. I slike tilfeller kan vi formulere en naturlig fonologisk regel, som må suppleres av en eller flere regler av den typen vi ser i (26).⁴¹

(26) *Palatalisering i ub.f.sg. av sterke hunkjønnord*

$$\begin{array}{l} \text{K} \quad \rightarrow \quad [+fremre, +kont] \quad / \quad \text{V} \\ \text{[Dors]} \quad \quad \quad \quad \quad \quad \quad \quad \quad \quad \text{ub.f.sg. fem} \\ \text{[-kont]} \end{array}$$

Et viktig poeng her er at regelen viser at fonologiske regler ikke alltid gjenspeiler naturlige, artikulatoriske assimilasjoner. Ofte er det slik, men når en regel har etablert seg som en del av det fonologiske systemet i et språk, kan den begynne å leve sitt eget abstrakte liv, uavhengig av de fonetiske forholdene som regelen i sin tid sprang ut fra. Slike regler blir ofte kalt *unaturlige regler*, på engelsk til og med 'crazy rules'. Palatalisering av dorsaler er et godt eksempel på dette. Men når den fonetiske motivasjonen forsvinner, vil dens status i systemet lett bli svekket, fordi den på en måte mangler støtte i artikulatoriske (eller akustiske) forhold. Regelen vil da lett komme til å forsvinne. Dette ser ut til å være tilfellet med palatalisering av dorsaler. De fleste som har skrevet om dens status de siste tiårene, rapporterer om tilbakegang, jf. Skjekkeland (2005: kapittel 2.3.7).

⁴¹ Se Sandøy (1996: 57-59) for en mer fyldig beskrivelse av palatalisering utløst av bøyingsendelser.

Men et eksempel på at ikke alle unaturlige regler går tilbake, finner vi i forbindelse med apikalisering. Assimilasjonen er her knyttet til apikaliteten i en koronal r. Men særlig på Østlandet er det helt vanlig at personer som ellers bruker skarre-r (dorsal r) har apikalisering som del av sitt fonologiske system. Her finner vi med andre ord [¹ʁɑ:ʁ] *rar*, men [¹ʁɑ:t] *rart*. Apikalisering er i tillegg i ferd med å spre seg sørover langs sørlandskysten, i hvert fall så langt som til arendalsområdet. Da er vi godt inne i området som tradisjonelt har dorsal r. Innføring av apikaliseringsregelen medfører ikke at en skifter ut den dorsale r-en med en koronal r. Her har vi med andre ord et eksempel på en fonetisk unaturlig regel som sprer seg. Dette er et godt eksempel på at fonologi er noe mer enn bare fonetikk.

5.5 Allofoner: stemthetsassimilasjon en gang til

Alle de fire reglene vi har diskutert til nå, innebærer endring der resultatet av regelen normalt representerer en realisasjon av et annet underliggende segment enn det som regelen virker på. Både nasal stedsassimilasjon og stemthetsassimilasjon representerer endringer der fonemer nøytraliseres, fordi resultatet av regelen faller sammen med normalrealisasjonen av et annet fonem. Adjektivet *trygg* har en underliggende /g/ til slutt, mens verbalstammen /tryk/ som vi har i infinitiven *å trykke*, har /k/ til slutt. Når stemthetsassimilasjonen har virket, vil partisippen *trykt* og nøytrumsformen *trygt* være homofone. Begge uttales [¹trykt].

Det samme er tilfellet med nasal stedsassimilasjon. Dersom vi tenker oss et ord *tangkrem* i norsk, altså en krem laget av tang, vil dette ordet være homofont med den vanligste uttalen av *tannkrem*, ved at begge får uttalen [²taŋ.kre:m]. Det samme gjelder *stamplass* og *standplass*, som begge vil bli uttalt [¹stam.plas] dersom nasal stedsassimilasjon virker i det siste. Også her ser vi at regelen nøytraliserer fonemiske opposisjoner, ved at skillet mellom /n/ og /ŋ/ nøytraliseres i det første tilfellet, og det mellom /n/ og /m/ i det siste. Også ved palatalisering av dorsaler er resultatet segmenter som også finnes fra før i inventaret, nemlig /ç/ og /j/.

Det finnes imidlertid også regler som avleder segmenter vi i utgangspunktet ikke vil regne som medlemmer av det underliggende inventaret. Dette er i stor grad de segmentene som i tradisjonell fonologisk analyse kalles allofoner, det vil si realisasjonsvarianter av et gitt fonem. Allofoner er ofte komplementært fordelt. Da vil de forekomme i hver sine omgivelser. Et eksempel er aspirerte og uaspirerte lukkelyder i norsk, der uaspirerte først og fremst forekommer umiddelbart etter /s/, i for eksempel *stå*, mens aspirasjon i ulik grad forekommer i andre omgivelser, som for eksempel *tå*. I slike tilfeller kan vi formulere regler som avleder allofonene med utgangspunkt i disse omgivelsene. Her regner vi med andre ord

med at vi har ustemte lukkelyder som del av det underliggende inventaret, mens de aspirerte og uaspirerte allofonene avledes ved hjelp av en fonologisk regel.⁴²

Et annet eksempel på en allofonisk regel er en variant av stemthetsassimilasjonsregelen vi diskuterte ovenfor. Her er den imidlertid ikke knyttet til en morfologisk kategori, og regelen er heller ikke nøytraliserende. I dette tilfellet virker regelen på sonoranter.

I utgangspunktet er sonoranter stemte lyder der luften får strømme ut av munn- eller nesehulen uten hørbar hindring, det vil si friksjon. Mangelen på friksjon kan tilskrives to forhold. For det første må ikke innsnevringen i munnhulen være så trang at luften fra lungene blir hørbart hindret. Hørbar friksjon er imidlertid ikke bare avhengig av hvor trang åpningen i munnhulen er, men også av hvor stor fart luftstrømmen har. Dersom vi holder innsnevringen konstant, og øker farten på luftstrømmen, vil motstanden på et gitt punkt bli så stor at resultatet blir friksjon.

Luftstrømmen vil normalt ha lavere fart ved stemte lyder enn ved ustemte, fordi stemmeleppevibrasjonen ikke slipper så mye luft igjennom som når stemmeleppene er åpne. Når en lyd blir ustemt (eller desonorisert), vil stemmeleppene føres fra hverandre, og mer luft vil strømme raskere gjennom strupehodet og videre gjennom munnhulen. Derved vil vi lett få hørbar friksjon i det øyeblikk en sonorant gjøres ustemt, uten at vi forandrer stillingen til artikulasjonsorganene, fordi økningen i fart og volum knyttet til luftstrømmen alene er nok til at det oppstår friksjon.

Et eksempel er dorsal r, med IPA-tegnet [ʀ], som i de fleste stillinger uttales stemt. Da hører vi normalt ingen friksjon, eller friksjonen er så svak at den overdøves av stemmeleppevibrasjonen. I det øyeblikk stemmeleppene føres fra hverandre og den blir ustemt, vil farten på luftstrømmen øke, og vi får ofte en kraftig friksjonslyd uten at stillingen til artikulasjonsorganene endres.

Alle dialekter som har dorsal r i foneminventaret, har en alternasjon mellom stemt og ustemt allofon av dette fonemet. En av omgivelsene der vi får en ustemt allofon [x] er når det følger en ustemt obstruent. Således uttales navnene *Gerd* og *Gjert* som henholdsvis [ˈgæɾd] og [ˈjæxt], *korg* og *kork* uttales [ˈkɔɾg] og [ˈkɔxk], og *verb* og *verp!* uttales [ˈvæɾb] og [ˈvæxp]. Denne alternasjonen er helt parallell til den vi finner mellom [v] og [f], og mellom [g] og [k] foran nøytrumssuffikset i adjektivbøying. Men den er ikke nøytraliserende, fordi [ʀ]

⁴² Vi finner også såkalt frie allofoner, det vil si varianter som kan alternere fritt i samme omgivelse. Det er ikke lett å finne gode eksempler på dette, men vi kan i det minste tenke oss språkbrukere som har både dorsal og koronal /r/ i systemet sitt, og som alternerer fritt mellom disse.

og [x] ikke fungerer betydningsdifferensierende i norsk. Regelen kan ut fra dette formuleres parallelt med (21).

(27) *Desonorisering av [ɣ]*

K	→	[-stemt] / ___ K
[+son]		[-kont]
[Dors]		[-stemt]

Liknende regler finner vi i andre dialekter. Således vil koronal r også normalt bli desonorisert foran ustemte lukkelyder. Men i dialekter som har apikalisering, vil denne regelen få forrang, slik at desonorisering bare virker foran /p/ og /k/, mens apikalisering gir [t] av /r/. Friksjonen er også ofte vanskeligere å høre i disse dialektene, fordi en koronal /r/ normalt har svært kort durasjon.

Lateraler har ofte så stor åpningsgrad at det ikke oppstår friksjon når stemmeleppene føres fra hverandre. Men postalvoelar (palatal) /ʎ/ artikuleres med tungeblad og tungerygg hevet mot ganen, og her er åpningen så liten at friksjon oppstår når luften får strømme fritt gjennom strupehodet. I dialekter som har denne segmenttypen, finner vi derfor også en desonoriseringsregel som gir ustemt, lateral, palatal frikativ foran ustemte lukkelyder. Eksempelet vi brukte i kapittel 1, /kaʎ-t/ *kaldt*, som realiseres som [¹kaʎc], viser dette. Her blir lateralen ustemt fordi det kommer en ustemt lukkelyd etter. (Samtidig assimileres lukkelyden til lateralens artikulasjonssted, slik at vi her kan snakke om gjensidig assimilasjon.)

5.6 Avslutning

Mens vi i kapittel 1 til 4 så på det vi kan kalle den statiske siden av fonologien, nemlig innholdet i segmentinventarer, og hvordan medlemmene av disse kan kombineres til morfemer, har vi i dette kapitlet sett nærmere på det vi kan kalle fonologiens dynamiske side, nemlig på hvordan segmenter endres når de inngår i kombinasjoner som bryter med de fonotaktiske prinsippene som gjelder innenfor morfemer, jf. pkt 1c i kapittel 1.1.1. De fleste av reglene vi har sett på, er artikulatoriske assimilasjoner, det vil si regler som med utgangspunkt i hvordan artikulasjonsorganene virker, kan ses på som rasjonelle forenklinger. Men vi har også sett at regler som i utgangspunktet har vært artikulatoriske forenklinger, utvikler seg til å bli vilkårlige og unaturlige fra en artikulatorisk synsvinkel. En regel som befinner seg på grensen her, er stemthetsassimilasjon foran nøytrumssuffikset /-t/, der

egenskapen som utløste regelen i sin tid, nemlig ustemthet, fremdeles er til stede. Et skritt lenger langs denne veien befinner palatalisering av dorsaler foran /a/ og apikalisering ved dorsal r seg, ettersom den artikulatoriske motivasjonen kan sies å ha forvunnet når det gjelder disse reglene. Fonologiske regler kan derfor ikke alltid avledes fra artikulatorisk naturlighet. Når reglene oppstår, kan de som oftest forklares slik. Men når en regel har eksistert i språket en stund, vil nye språkendringer kunne tildekke den opprinnelige motivasjonen bak reglene.

6 Trykk og tone

Mens vi til nå i denne boka i stor grad har konsentrert oppmerksomheten om segmentnivået, skal vi i dette siste kapitlet beskjeftige oss med enheter som omfatter mer enn ett segment, såkalte suprasegmentale enheter. Den grunnleggende enheten av denne typen er stavelsen, som vi diskuterte i kapittel 4. Med utgangspunkt i stavelsen skal vi i dette kapitlet diskutere to begreper som begge er suprasegmentale, nemlig *trykk* og *tone*. Selv om vi ofte taler om trykksterke vokaler, er det bedre å si at det er *stavelser* som er henholdsvis trykksterke og trykklette. Også tonegang, det vil si de regelstyrte endringene i grunntonefrekvens som kontinuerlig finner sted gjennom en gitt ytring, lar seg best forstå som et fenomen som fonologisk er knyttet til stavelsen.

6.1 Trykk og trykkrealisasjon

Trykk kan vi definere som prominens knyttet til stavelser. En trykksterk stavelse er med andre ord mer prominent enn sine trykklette nabostavelser. Hva ligger det i at en stavelse er mer prominent enn nabostavelsene? Den må for det første skille seg ut ved å ha egenskaper som trykklette stavelser mangler. Disse egenskapene må vi i tillegg kunne knytte til en eller annen form for positiv forskjell, trykksterke stavelser må enten ha egenskaper som trykklette stavelser mangler helt, eller de må ha mer av egenskapen enn trykklette stavelser har.

Én egenskap det her kan være tale om, er lydstyrke, i den forstand at en trykksterk stavelse målt i desibel kan være mer lydsterk enn trykklette nabostavelser. Dette er den tradisjonelle oppfatningen av trykk. Men vi kan også tenke oss andre egenskaper som skiller trykksterke og trykklette stavelser. Én er fysisk omfang. Tunge stavelser, som vi skal komme tilbake til om et øyeblikk, har lengre durasjon (utstrekning i tid) enn lette stavelser, og vil derfor kunne framstå som mer prominente i kraft av å inneholde mer lydmasse.

En annen egenskap som kan gjøre en stavelse mer prominent, er tone. La oss tenke oss en helt jevn tone. Dersom vi spiller den lavt men hørbart for en gruppe lyttere, er det godt mulig at dersom den ikke eøøers er ubehagelig på en eller annen måte, vil medlemmene av gruppa

raskt slutte å legge merke til den. I det øyeblikk tonen beveger seg opp eller ned, er det imidlertid store sjanser for at den vil fange oppmerksomheten igjen. Det vil si at dersom vi knytter endring i tonehøyde til en stavelse, vil denne kunne komme til å bli oppfattet som mer prominent enn sine naboer.

I norsk ser det ut til at det er de to siste egenskapene som er de viktigste når det gjelder trykkrealisasjon. Lydstyrke ser ikke ut til å spille så stor rolle som en opprinnelig har antatt, men det må sies at dette er en egenskap som det er vanskelig å måle på en måte som gjør at målet svarer til det språkbrukeren hører, så dette kan ikke ses på som endelig avgjort. Det er uansett størrelsen på stavelsen og tonegang vi skal konsentrere oss om her.

6.1.1 Stavelsesvekt og kvantitet

Ettersom fonologiske stavelser er abstrakte enheter, er det bare mulig å snakke om størrelse ved hjelp av metaforisk bruk av fysiske mål. Ovenfor knyttet jeg stavelsesstørrelse til lengde, det vil si utstrekning i tid. Dette er et direkte og fysisk mål på fonetiske stavelser.⁴³ Når det gjelder fonologiske stavelser, er det vanlig å bruke vekt som metafor, i det vi skiller mellom tunge og lette stavelser. En lett stavelse er en stavelse som bare har en kort vokal som rim, det vil si en stavelse som mangler kodakonsonanter og som ikke har lang vokal.⁴⁴ Den siste stavelsen i ordet *drama*, [¹dra:.ma], er derfor en lett stavelse.

Alle andre stavelser er tunge. Det vil si at en nødvendig betingelse for at en stavelse skal være tung, er at rimet må bestå av *mer* enn bare en kort vokal. Dette vil si at rimet i en tung stavelse minimalt består av en lang vokal eller en kort vokal fulgt av en konsonant. Den minimale tunge stavelsen er med andre ord en åpen stavelse med lang vokal, eller en lukket stavelse med kort vokal og bare én konsonant i kodaen.⁴⁵

En tung stavelse vil som nevnt ovenfor under ellers like forhold for tilhøreren framstå som mer prominent enn en lett stavelse fordi den på grunn av flere segmenter normalt vil realiseres med større durasjon enn en lett stavelse. Denne prominensforskjellen gjør at tunge stavelser lett kan bli definert som mer velegnet som trykkstavelser enn lette.

I mange språk, men langt fra alle, er det nettopp slik. Vi kan i utgangspunktet dele språk i tre grupper på dette kriteriet: (1) språk der stavelsesvekt ikke spiller noen rolle, (2) språk som foretrekker at trykket ligger på en tung stavelse, og (3) språk der dette er et ubrytelig krav.

⁴³ Skillet mellom fonologiske og fonetiske stavelser er diskutert i kapittel 4.1.4 ovenfor.

⁴⁴ Begrepet 'rim' forklares i kapittel 4.1 ovenfor.

⁴⁵ En åpen stavelse ender på vokal, for eksempel *stå*, mens en lukket ender på en konsonant, for eksempel *stopp*.

Samisk og finsk regnes ofte til den første gruppen, ettersom primærtrykket i disse språkene faller på første stavelse enten denne er lett eller tung. I hvert fall finsk skal også tilhøre den andre gruppen, nemlig når det gjelder såkalt sekundærtrykk. Sekundærtrykk er trykk som er svakere enn primærtrykket.⁴⁶ I finsk orienterer sekundærtrykk seg mot tunge stavelser dersom det er mulig.

Norsk er et eksempel på den siste typen. I de aller fleste norske dialekter er kravet om at en trykksterk stavelse må være tung, ufravikelig.⁴⁷ Hvis vi igjen ser på ordet *drama*, [¹dra:.ma], er vokalen i trykkstavelsen lang, og trykkstavelsen følgelig tung. At vokallengden er knyttet til trykket, ser vi om vi føyer avledningssuffikset /-tisk/ til. Da flytter trykket seg til den siste stavelsen i stammen, slik at vi får [dra.¹ma:.tisk], og samtidig blir vokalen i første stavelse kort, og vokalen i den nye trykkstavelsen lang. Dette viser at vokallengde er nært koplet til trykk i norsk, vi finner lange vokaler bare i stavelser med trykk. Dersom trykket flyttes, forsvinner vokallengden.

Restriksjonene er faktisk enda strammere. Vi finner normalt bare lange vokaler i stavelser der det maksimalt kommer én konsonant etter vokalen.⁴⁸ I innlyd, dvs. når det kommer en vokal etter konsonanten, vil denne naturligvis danne opptakt i andre stavelse, slik at trykkstavelsen blir åpen, jf. [¹dra:.ma].

I utlyd, dvs. til slutt i ord, vil konsonanten som kan stå etter en lang vokal, inngå som del av kodaen, som for eksempel i substantivet /ma:t/, *mat*. Ettersom vi også finner stavelser med kort vokal fulgt av en konsonant, gir dette opphav til minimale par der vokallengde utgjør den minimale, betydningsdifferensierende kontrasten, jf. det minimale paret /ma:t/, *mat*, mot adjektivet /mat/, *matt*.

⁴⁶ I norsk finner vi eksempler på primærtrykk og sekundærtrykk i sammensetninger. I ordet *etterlate* har vi primærtrykk på første stavelse, og sekundærtrykk på tredje, det vil si på den stavelsen som ville hatt primærtrykket dersom det andre sammensetningsleddet, i dette tilfellet *late*, hadde stått alene.

⁴⁷ I norrønt var imidlertid ikke dette tilfellet, jf. Torp og Vikør (2014: kapittel 4.2). I noen dialekter (Nord-Gudbrandsdal og deler av indre Øst-Telemark, samt en del svenske dialekter) har deler av det norrøne systemet overlevd, og her finner vi lette, trykklette stavelser. Se også kapittel 4.4.2 hos Torp og Vikør, og Sandøy (1996: 155-157).

⁴⁸ Det er ikke unntaksløst sant at lange vokaler ikke kan forekomme foran konsonantgruppe i norsk, ettersom for eksempel preteritums- og partisippformer av e-verb kan ha lang vokal pluss en kodakonsonant, jf. former som *limte* og *glante*, der vokallengden fra stammen overføres til det nye ordet, selv om suffigeringen skaper en konsonantgruppe. Dette er et eksempel på "forbudte" kombinasjoner som *ikke* blir reparert av regler. Men det finnes dialekter på Nordvestlandet der en regel alltid korter vokalen i slike grupper, og i alle andre norske dialekter har leksikaliserter rester av en slik regel, jf. fotnote 29 ovenfor.

Legg så merke til hva som skjer om vi legger et suffiks som begynner på vokal til disse to stammene, slik at vi får infinitiven *mate* og flertallsformen *matte*. Det første vil vi transkribere [²ma:.tə]. Her ser vi at konsonanten, som nevnt allerede, slutter seg til den andre stavelsen som opptakt. (Husk at punktum markerer stavelsesgrense.) Det kan den gjøre fordi den lange vokalen alene er nok til å oppfylle kravet om at den trykksterke stavelsen må være tung.

Stammen i ordformen *matte* har vi allerede analysert som /mat-/. Rimet her består av kort vokal pluss en konsonant, og det vil si at både vokalen og konsonanten trengs for at kravet til tung trykkstavelse skal kunne oppfylles. Når vi legger et vokalsuffiks til stammer av denne typen, får vi for eksempel /mat-e/. Også her vil den andre stavelsen ha behov for opptakt, jf. diskusjonen den såkalte opptaksregelen i kapittel 4.1.3. Det er med andre ord bruk for konsonanten mellom de to vokalene til to ting, nemlig til på samme tid å gjøre trykkstavelsen tung ved å inngå i rimet til denne og til å fungere som opptakt for den andre stavelsen. Segmentet får da også slik dobbelt funksjon i alle former som har én konsonant mellom en kort vokal i trykkstavelse og en ny vokal. I slike former vil vi høre stavelsesgrensen inne i konsonanten, slik at transkripsjonen blir [²mat.tə], der den intervokaliske konsonanten er splittet av en stavelsesgrense.

Det har vært vanlig å regne konsonant som står etter en kort vokal i trykkstavelse for lang i norsk (og svensk), mens konsonanter som står etter lang vokal regnes som korte. I denne boka skal vi ikke regne med fonologisk lange og korte konsonanter i slik forstand, men se på den durasjonsforskjellen som fonetisk er til stede mellom konsonanter etter henholdsvis lang og kort vokal som en fonetisk manifestasjon av at konsonanter etter kort trykksterk vokal og umiddelbart foran ny vokal må fungere både som rim og opptakt. Når en slik trykkstavelse står til slutt i et ord, er durasjonsforskjellene mindre, men de er likevel normalt til stede. Her er det mulig å se på lengdeforskjellen som en følge av at etter kort vokal skal konsonanten sikre at stavelsen får lang nok utstrekning i tid til at den oppfattes som tung, og derved trykksterk, av tilhøreren

Det skal likevel ikke stikkes under en stol at kvantitet i trykksterke stavelser i norsk er et problem som har vært diskutert så lenge det har vært bedrevet fonologiske analyser av norsk, og det kan langt fra ses som løst. Ikke alle vil derfor være enig i den analysen jeg nettopp har skissert, som tar utgangspunkt i velformethetskrav knyttet til stavelsesstruktur. I stedet vil de hevde at kvantitet bør analyseres på segmentnivå i form av en fonemisk motsetning mellom lange og korte vokaler, som en kan avlede lange og korte konsonantallofoner fra ved hjelp av en regel, eller en fonemisk motsetning mellom korte og lange konsonanter, som forskjellen i vokallengde kan utledes fra.

6.1.2 Tonegang

Vi går nå over til å se på forholdet mellom trykk og tonegang. Vi sa ovenfor at endringer i tonehøyde kan skape prominens knyttet til det elementet der endringen skjer. Tenk deg setningen *Han sa 'bilen'*, med de to første ordene uttalt trykklett, og *bilen* uttalt med trykk. Personer fra Vestlandet (om vi holder haugesundsregionen utenfor) og Nord-Norge vil vanligvis utale setningene med relativt jevn tone på de to første ordene, for så å gå opp i tonehøyde på den trykksterke stavelsen i *bilen* og så gå ned igjen på den siste stavelsen. Personer fra Østlandet, inkludert de sentrale dalstrøkene i Sør-Norge, samt trøndere, vil gjøre det motsatte. I stedet for å gå opp i tonehøyde på den trykksterke stavelsen, går de ned, og så opp igjen på den siste. Ut fra dette deler vi ofte norske dialekter i høytone- og lavtonedialekter. Østnorske dialekter representerer sammen med dialektene rundt Haugesund lavtonedialekter, mens resten, det vil si de fleste dialekter på Vestlandet og i Nord-Norge, utgjør høytone-dialektene.

Men selv om talere her gjør motsatte ting avhengig av dialekt, har de det til felles at de foretar en markert endring i tonehøyde på trykkstavelsen. Dette kan vi også regne med bidrar til at trykkstavelsen blir lettere å skille fra trykklette stavelser, selv om det også skjer skifter i tonehøyde i andre posisjoner. Dette skiftet i tonehøyde er imidlertid knyttet til det vi kaller primærtrykk. I en sammensetning er det bare primærtrykket, som normalt ligger på det første sammensetningsleddet, som karakteriseres av stigning eller fall, sekundærtrykk mangler slik tonal markering. I tillegg skiller som nevnt i kapittel 1.3 norsk og svensk seg ut fra de fleste andre europeiske språk ved at vi bruker slike endringer i tonegangen knyttet til trykkstavelser kontrastivt. Vi har med andre ord to mulige "melodier" vi knytte til en trykkstavelse, og disse to melodiene er betydningsskillende. (Legg merke til at jeg bruker uttrykket "knytte til". Det er nemlig ikke alltid slik at vi i alle dialekter har å gjøre med ulike melodier som begge realiseres på trykkstavelsen. I noen kan forskjellen analyseres som ulik taiming av samme melodi i forhold til trykkstavelsen. Dette kommer vi tilbake til i avsnitt 6.3 nedenfor, der vi skal se at sogndalsdialekten kan tolkes som et eksempel på dette).

6.2 Trykkplassering

Hva slags fonologiske funksjon har trykk? Dette har det vært spekulert en del over, men noe fullgodt og uttømmende svar er nok ennå ikke gitt. Trykk er for det første ikke universelt, det

finnes språk som en regner med ikke har trykk. Japansk skal være ett eksempel på dette. For det andre kan språk som har trykk prinsipielt deles i to grupper: de der trykkplassering er forutsigbar og derfor lar seg avlede ved hjelp av en regel, og språk der trykkplasseringen ikke er forutsigbar, og derfor må markeres på hvert leksem i leksikon. Det finnes også mellomtyper, der det til en viss grad er mulig å forutsi trykkplasseringen, men der en ender opp med en rest der regelen ikke hjelper oss. I tilfeller der trykkplassering ikke er fullt ut forutsigbar, kan trykket ha betydningsdifferensierende funksjon.

I språk som har trykk, finner vi ofte en tendens til at det orienterer seg mot kanten av et ord, enten først eller sist i ordet. Svært mange språk har trykk på første eller siste stavelse. Samisk, finsk og islandsk er eksempler på den første typen, mens fransk er et eksempel på den siste. Likeledes finnes det mange språk som mekanisk legger trykk på andre eller nest siste stavelse. Fast trykk lenger fra ordgrensen er imidlertid svært sjelden.⁴⁹ I slike språk med fast trykkplassering vil trykket være nyttig som hjelp til å finne fram til ordgrensene i en ytring. Å identifisere ordgrensene er nødvendig om en skal greie å tolke ytringen, men ettersom mange språk ikke har fast trykkplassering, er vi ikke avhengig av trykk for å greie dette.

Men ikke alle språk er så enkle. I svært mange språk spiller skillet mellom tung og lett stavelse en viktig tilleggsrolle for trykkplasseringen. Et ekstremt eksempel på dette er språk som har følgende regel: Legg trykket på den *siste* tunge stavelsen. Hvis ordet bare inneholder lette stavelser, legges trykket på *første* stavelse.⁵⁰ Her er neppe trykket til noen særlig hjelp for identifikasjon av ordgrenser. En enklere regel finner vi i latin. Her faller trykket på nest siste stavelse dersom denne er tung, og på tredje siste stavelse dersom den nest siste stavelsen er lett. Likevel er dette i prinsippet den samme regelen som den vi finner i Østlig Cheremis, bare avgrenset til et 'vindu' som utgjøres av den nest siste og den tredje siste stavelsen. Innenfor dette vinduet plasseres trykket på den *siste* tunge stavelsen dersom en eller begge er tunge. Dersom ingen av dem er tunge, plasseres trykket på den *første* av dem. Dette kalles ofte et romansk trykkmønster.⁵¹ Som vi skal se i neste avsnitt, kan trykkregelen i norsk også tolkes som en variant av denne typen.

⁴⁹ Makedonsk framholdes ofte som det eneste kjente eksemplet på et språk som har fast trykk på tredje siste stavelse.

⁵⁰ Denne typen er avgjort ikke alminnelig. Et av de mest kjente eksemplene er det finsk-ugriske språket Østlig Cheremis, som tales i Sibir. Hvis vi tenker oss to tenkte ord i et slikt språk, *ba.na.bak* og *ba.na.ba*, faller trykket på siste stavelsen i det første ordet, *ba.na.bák*, fordi denne stavelsen er tung, og på første stavelse i det andre ordet, *bá.na.ba*, fordi ingen av stavelsene i dette ordet er tunge.

⁵¹ Romanske språk er de språkene som nedstammer fra latin.

6.2.1 Trykk i monomorfematiske ord i norsk

Den tradisjonelle oppfatningen, som en finner i de fleste språkhistoriske framstillinger, er at trykket i norsk ligger på første stavelse, unntatt i fremmedord. Dette kan vi kalle *det germanske trykkmønsteret*, ettersom det på et tidligere språkstadium ser ut til å ha karakterisert alle germanske språk. I norrønt ser dette ut til å representere den generelle regelen, og i islandsk gjelder det ennå.

Men i moderne norsk, så vel som i de andre germanske språkene, må en hel rekke såkalte fremmedord, som *fabrikk* og *karamell*, klassifiseres som unntak til denne regelen, ettersom de har trykk på siste stavelse. Begrepet *fremmedord* peker mot deres historiske opphav. Men fremmedord er en del av ordforrådet i moderne norsk, det er ikke noe fremmed i synkron forstand ved ord som *fabrikk* og *karamell*. Den tradisjonelle analysen blir derfor anakronistisk fordi den gjenspeiler et for lengst tilbakelagt språktrinn, og den gir bare korrekt resultat dersom vi holder en vesentlig del av ordforrådet utenfor. Den germanske trykkregelen med trykket på første stavelse må sies å ha gått i oppløsning i norsk.

Er den da erstattet med en ny regel, eller må hvert leksem markeres med trykkplassering i leksikon? En måte å teste om det fremdeles finnes en trykkregel, er å se på hvordan nye fremmedord behandles i tilfeller der vi ikke har kunnskaper om språket der ordet er hentet fra. Mens mange kjenner språk som tysk, engelsk og fransk, er språk som swahili og japansk ukjente for de fleste. Til og med finsk og samisk er relativt eksotiske i denne sammenhengen. Vi kan se på et par eksempler fra disse to språkene først. Begge har som nevnt ovenfor hovedtrykket fast på første stavelse. Likevel vil nok mange uttale bynavnet *Helsinki* med trykk på nest siste stavelse. Likeledes har det samiske stednavnet *Kautokeino* (*Guovdageaidnu* i samisk ortografi) først i de siste årene fått trykket på første stavelse i samsvar med samisk uttale, den vanlige uttalen tidligere var med trykket på nest siste. Om vi nå utvider med det kenyanske stedsnavnet *Nyahururu*, som jeg fant i en avis for noen år siden, er de fleste nordmenn jeg har spurt, enige om at også dette ordet skal ha trykk på nest siste stavelse når det uttales som en del av en norsk tekst.⁵² Ettersom hjemlige tostavellesord som *hakke* og *spade* faktisk også har trykket på nest siste stavelse, begynner det kanskje å avtegne seg en regel?

⁵² Det ble ikke opplyst hvilket språk navnet stammer fra, men en mulig kandidat er swahili.

En hypotese om at norsk har trykket på nest siste stavelse (unntatt i enstavelsesord) er imidlertid lett å falsifisere. Et moteksempel er *Taliban*, som etter terroraksjonen i New York i september 2001 har vært et svært hyppig brukt ord. I hvert fall tidlig i denne perioden ble ordet uttalt på to måter, nemlig enten *Talibán* eller *Táliban*, der den akutte aksenten markerer trykkplasseringen. Her synes faktisk ikke trykk på nest siste stavelse å være mulig, så hypotesen må klart endres.

En forskjell mellom *Helsínki* (med 'norsk' trykk) og *Talibán* er at den siste stavelsen er lett i *Helsínki*, og tung i *Talibán*. Her ser vi konturene av en regel som minner svært om den latinske, men forskjøvet en plass mot høyre. I latin kan ikke trykket legges på den siste stavelsen (unntatt i enstavelsesord), denne stavelsen er på en måte usynlig for trykkregelen. I norsk er den åpenbart ikke usynlig på samme måte, ettersom for eksempel *Talibán* kan ha trykket på siste stavelsen. Én forskjell mellom norsk og latin er da at siste stavelse kan få trykk i norsk. En forbedret versjon av den norske trykkregelen kunne derfor være den samme som for latin, men skjøvet en stavelse mot høyre: Innenfor et "vindu" som utgjøres av den siste og den nest siste stavelsen plasseres trykket på *siste* tunge stavelse av disse to dersom en eller begge er tunge. Dersom den siste er lett, plasseres trykket på nest siste stavelse.

Siden siste stavelse i *Taliban* er tung, får den trykket. I *Helsínki* er den siste stavelsen lett, men nest siste er tung, og den får følgelig trykket. I *Nyahururu* tolker vi også skriftbildet slik at den siste stavelsen er lett, og den nest siste får derfor trykket.⁵³

I en undersøkelse jeg har gjort av ca. 580 monomorfematiske fremmedord med to stavelser eller mer, viste det seg at denne regelen gjør greie for trykkplasseringen i mellom 75 og 80 % av ordene i materialet.⁵⁴ Hva da med unntakene, som for eksempel *kólera*, med fast trykk på første stavelse? Dersom vi igjen tenker latin, og tenker oss at den siste stavelsen i disse ordene på samme måte som i latin er usynlig, gjør regelen greie for ytterligere 20 %, slik at vi sitter tilbake med en rest på under 5 % som rene unntak. Regelen for trykkplassering i norsk kan derved formuleres som i (28). Denne regelen dekker også det gamle norske

⁵³ Når vi uttaler dette ordet med lang vokal i trykkstavelsen, nemlig som [ny.ɑ.hũ.¹ru:.ru], skyldes vokallengden kravet i *norsk* om at en trykkstavelse må være tung. Vi har i utgangspunktet ingen forutsetninger for å vite om vokalen er lang i opprinnelsestallet når vi ikke kjenner det.

⁵⁴ Undersøkelsen er mer utførlig gjort greie for i Kristoffersen (2000) og (2002).

ordforrådet, og representerer derfor en klar forbedring i forhold til den tradisjonelle oppfatningen om at trykket ligger på første stavelse.⁵⁵

(28) *Trykkregelen i norsk*

Innenfor et "vindu" som utgjøres av den nest siste og den siste stavelsen plasseres trykket på *siste* tunge stavelse av disse to dersom en eller begge er tunge. Dersom siste stavelse er lett, plasseres trykket på den *første* av dem.

I en del ord er siste stavelse usynlig, slik at vinduet i stedet omfatter tredje siste og nest siste stavelse. Denne egenskapen må markeres i leksikon på de ordene det gjelder.

6.2.2 *Trykk i morfologisk komplekse ord*

Analysen i forrige avsnitt gjelder ord som ikke kan deles videre i flere morfemer. I morfologisk komplekse ord blir forholdene mer kompliserte. I utgangspunktet er det suffikser som kan påvirke trykket, nemlig i de tilfellene der suffigeringen innebærer at det blir lagt til en ny stavelse. Da vil trykkregelen i prinsippet kunne virke på nytt, og flytte trykket mot høyre. Men langt fra alle suffikser framkaller et slikt trykkskifte. I utgangspunktet kan vi skille mellom bøyning, avledning og sammensetning, slik det vanligvis gjøres i morfologisk analyse.

Når det gjelder bøyning, får tillegg av et bøyningssuffiks så å si aldri noen effekt på trykket. Det heter med andre ord *karaváne, karavánene*. Det eneste unntaket som er noenlunde generelt, er fremmedord som ender på *-or*, som *proféssor* og *léktor*. Når vi legger ub.f.pl.-endingen */-er/* til disse, flyttes trykket ofte en plass mot høyre, slik at vi får *professórer* og *lektórer*. I norsk ser dette ut til å være en døende regel, og den gjelder bare ub.f.pl, ikke for eksempel b.f.sg. Der heter det *proféssoren*.

Når vi kommer til avledning, finner vi at mange suffikser, særlig av fremmed opprinnelse, utløser en ny omgang av trykkregelen, slik at det heter *nasjón, nasjonál* og *nasjonalísme*. Andre krever trykket på siste stavelsen i stammen, selv om suffikset i seg selv består av en tung stavelse, og slik sett burde tatt trykket selv, jf. for eksempel suffikset */-isk/* (*dramátisk*,

⁵⁵ Et åpenbart og viktig unntak til denne regelen, der det germanske mønsteret tilsynelatende er bevart, er tendensen til å plassere trykket på første stavelse i fremmedord i østnorsk, det vil si i østlandsk og trøndersk. Likevel er det verd å merke seg at 'vanlige' trykket, det vil si det vi finner i andre dialekter, her manifesterer seg som sekundærtrykk. Det heter med andre ord *úniversitèt*, der gravisaksenten på den siste stavelsen representerer sekundærtrykk. At stavelsen virkelig har sekundærtrykk, viser det faktum at vokalen er lang også når primærtrykket ligger på første stavelse.

parentétisk etc.). En mer detaljert gjennomgang av trykk i avledninger ville sprengne rammene for en innføring, og vi må derfor nøye oss med her å peke på at prinsippene som ligger til grunn her, er kompliserte.

Når det gjelder sammensetninger, er forholdene enklere. Utgangspunktet her er at hvert sammensetningsledd bidrar med en trykkstavelse. En av disse forfremmes til primærtrykk, mens de andre får sekundærtrykk. Regelen er at det er trykket knyttet til første sammensetningsledd som får primærtrykket. Det finnes enkelte unntak, som for eksempel *skjærtorsdag*, *langfredag*, *ruterkonge* etc., men de er ikke mange, og mange av dem kan også uttales med primærtrykket på første leddet. I tillegg kan enkelte dialekter på Nordvestlandet og nord på Østlandet ha primærtrykk på siste sammensetningsledd (og tonelag 1) i tilfeller der sammensetningen ville hatt tonelag 2 (og primærtrykket på første sammensetningsledd) i andre dialekter. Et par eksempler fra Nord-Gudbrandsdal er *fuggelbånd* og *fiskebú*. Dette er et mønster som nå ser ut til å være i tilbakegang. Det er heller ikke lenger produktivt.

6.2.3 Oppsummering

Framstillingen ovenfor bør ha vist at trykkplassering i norsk er svært komplisert dersom vi ser hele ordforrådet under ett. Men jeg håper jeg har klart å vise at det finnes mønstre, som riktignok må ses som sterke tendenser mer enn ubrytelige regler. Utgangspunktet for identifikasjon av disse mønstrene var navn i ukjente språk, som når de dukker opp for eksempel i norske nyhetsopplesninger, må uttales. Det nærmeste man da har å hjelpe seg med, er de intuisjonene en måtte ha om trykkplassering i eget språk. Resultatene av denne testen er relativt entydige, og viser uansett at det i monomorfematiske ord for det første aldri er mer enn to stavelser mellom trykkstavelsen og ordslutt, og for det andre at valget innenfor dette 'vinduet' på tre stavelser i stor grad er styrt av stavelsesvekt. I morfologisk komplekse ord blir disse mønstrene mer utydelige, fordi enkelte suffikser påvirker trykkplasseringen, mens andre ikke gjør det.

At reglene som gjør greie for trykk i ord, har unntak, er ikke så overraskende. Vi har det samme forholdet her som når det gjelder de leksikalske reglene vi diskuterte i forrige kapittel: I et leksikon er det lagret så enorme mengder informasjon, at et og annet avvikende trykkmønster ikke representerer en altfor stor utfordring for hukommelsen. Det er i og for seg mulig å tenke seg at vi faktisk har trykkplassering markert på hvert eneste leksem, slik at selve trykkregelen egentlig bare blir aktivert hver gang vi treffer på et ukjent ord. Hovedpoenget er uansett at omrisset av en regel lar seg identifisere.

6.3 Tone og tonelag

Stemmens tonehøyde måler vi i hertz (Hz.), som forteller oss hvor mange ganger per sekund stemmeleppene "svinger", dvs. åpner og lukker seg. Når vi for eksempel sier at en mannstemme i gjennomsnitt ligger på ca. 100 Hz., betyr det at stemmeleppene i gjennomsnitt åpner og lukker seg 100 ganger i sekundet. Rundt et slikt gjennomsnitt finner vi relativt store variasjoner gjennom en gitt ytring. Tonen beveger seg med andre ord opp og ned rundt dette gjennomsnittet, og ofte vil tonehøyden falle gradvis gjennom ytringen.

Fonologisk tone skal vi her definere som den regelstyrte bruk vi gjør i grammatikken av skifte i tonehøyde gjennom en ytring. Det tonale forløpet gjennom ytringen kaller vi tonegang.

6.3.1 Intonasjon

Tonegangen gjennom en ytring svinger ikke tilfeldig. Vi bygger den opp ved hjelp av bestemte regler, og dens grammatiske funksjon er først og fremst å signalisere overfor tilhøreren hvilke deler av innholdet i ytringen som vi anser som viktige. Tonegang sett som et produkt av grammatiske regler kaller vi *intonasjon*. En intonasjonsmelodi kan vi derfor se på som bygd opp av en serie enkelttoner knyttet til trykkstavelser og frasegrenser. I de fleste språk er det bare nødvendig å skille mellom to toner, en lavtone (L) og en høytone (H). Svært forenklet kan vi si at intonasjonsforløpet bygges opp ved hjelp av to typer tonale grunnelementer. For det første knytter vi tonale bevegelser til trykkstavelser i de eller de ordene vi ønsker å framheve. For det andre markerer vi ofte begynnelsen og slutten på ytringer og fraser tonalt. Intonasjon kan derved ses som et resultat av at vi assosierer toner med bestemte stavelser, det vil si enten trykkstavelser eller grensestavelser. Det er som nevnt først og fremst trykkstavelser i de ordene som vi anser som viktige i ytringen som blir assosiert med toner. Slik bruker vi toner til å markere det som i intonasjonsanalyse ofte kalles setningstrykk, eller fokus.

I de to eksemplene under (29) er stavelser med setningstrykk markert med store bokstaver. I diagrammet under (30) ser vi hvordan tonegangen blir forskjellig i de to

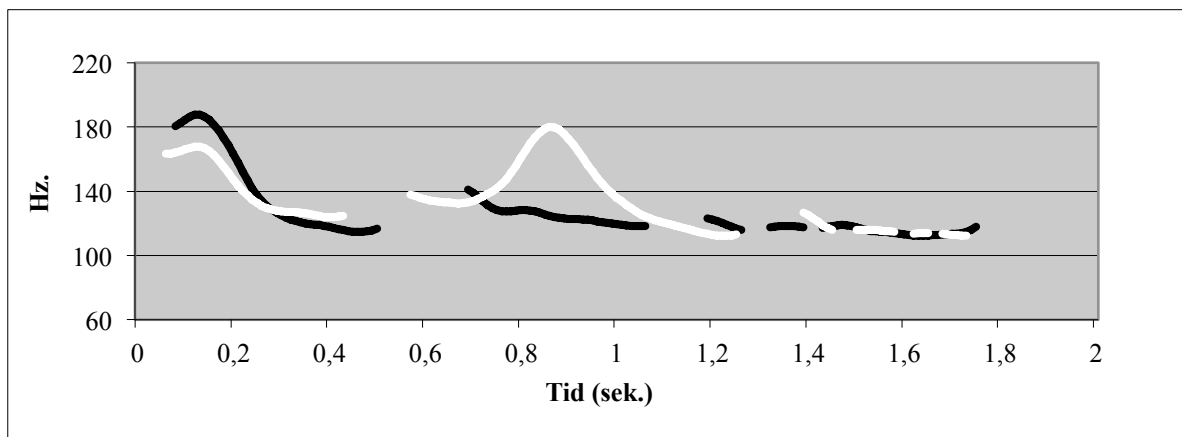
setningene etter hvor vi plasserer setningstrykket. Setningene er lest med bergensdialekt av en mann født i 1949.⁵⁶

(29)

a) BARna forlanger karameller

b) Barna forLANger karameller

(30) *Variasjon i tonegang avhengig av plassering av setningstrykk*

(29a), representert av den sorte kurven i (30), kan for eksempel utgjøre siste del av ytringen 'Jeg vet ikke hva de voksne gjør, men *barna* forlanger karameller'. Setningstrykket er knyttet til det første ordet, som representerer det vi kaller ny informasjon, og det er også her vi finner den eneste klare toppen i tonegangen. Om vi derimot legger setningstrykket på verbet, som i (29b), representert av den hvite kurven i (30), ser vi at dette fører til at verbet realiseres med en høy tone på trykkstavelsen, det vil si andre stavelse.⁵⁷ Legg også merke til den vesentlige forskjellen i durasjon mellom de to utgavene av verbet 'forlanger', dvs. den hvite kurvedelen med topp midt i grafen, og den mye kortere sorte, flate kurvedelen som ligger under. Det er med andre ord ikke bare tonegang en bruker for å fremheve et bestemt ord. Også durasjon blir tatt i bruk.

I (29b) finner vi også en topp knyttet til trykkstavelsen i *barna*, selv om ordet ikke har setningstrykk. Dette viser at også dette ordet er lest med en viss prominens, men ettersom

⁵⁶ Eksemplene på tonekurver i dette kapitlet bygger på enkeltrealisasjoner. Det er derfor mulig at de ikke er fullt ut representative når det gjelder detaljer.

⁵⁷ Denne måten å uttale setningen på kan vi for eksempel finne når den står til slutt i ytringen 'Barna ber ikke engang pent om karameller, *barna forlanger karameller*'.

ordet har kortere durasjon, og tonetoppen ikke er så høy som i (29a), er det verbet som har størst prominens i denne ytringen.

Intonasjonssystemene er svært forskjellige i østnorsk og vestnorsk. Vi skal ikke gå nærmere inn på det østnorske systemet her, men forskjellen er i stor grad knyttet til ulikhetene i tonelagsrealisering, som vi tar opp i neste avsnitt.

6.3.2 Tonelag

Alle germanske språk er såkalte intonasjonsspråk, det vil si språk som bruker intonasjon til knytte innholdet i det en sier til konteksten det sies i, slik vi nettopp har sett. Et fenomen som skiller de fleste norske og svenske dialekter fra andre germanske språk, er at vi i tillegg til å bruke intonasjon slik vi nettopp har sett, kan bruke såkalt leksikalsk tone til å markere betydningsforskjeller.⁵⁸ Tone har med andre ord betydningsdifferensierende funksjon. Dette fenomenet skal vi her kalle *tonelag*.

Tonelag finner vi i alle norske dialekter, unntatt helt nord i landet (Nord-Troms og Finnmark), et lite område på Helgeland og i distriktene *rundt* Bergen.⁵⁹ I svensk mangler det også helt nord i landet, og dessuten i finlandssvensk. Dansk har tidligere hatt rester av tonelag helt sør i det danske språkområdet. Det såkalte stødet i dansk, som er en rask bremsing av stemmeleppevibrasjonen i siste halvdel av lange vokaler og i sonoranter etter kort vokal, er historisk beslektet med tonelagene i svensk og norsk.

I alle dialekter som har tonelagskontrast, manifesterer den seg som en forskjell i tonegang knyttet til stavelser med primærtrykk. Vi kan se på tonelagsforskjellen som to ulike melodier som kan legges over trykkstavelsen og den umiddelbart påfølgende stavelsen.⁶⁰ Valget av melodi vil avgjøre hva slags betydning ordet får. Eller for å si det omvendt: Valg av leksem og/eller bøyingsform vil avgjøre hvilken melodi, eller tonelag, ordet får. La oss se på et eksempel. I mange østnorske dialekter vil ordene *levende* og *levenet* utgjøre et minimalt par.

⁵⁸ I tillegg finnes det et mindre område i grenseområdet mellom Tyskland, Nederland og Belgia der dialektene har leksikalsk tone.

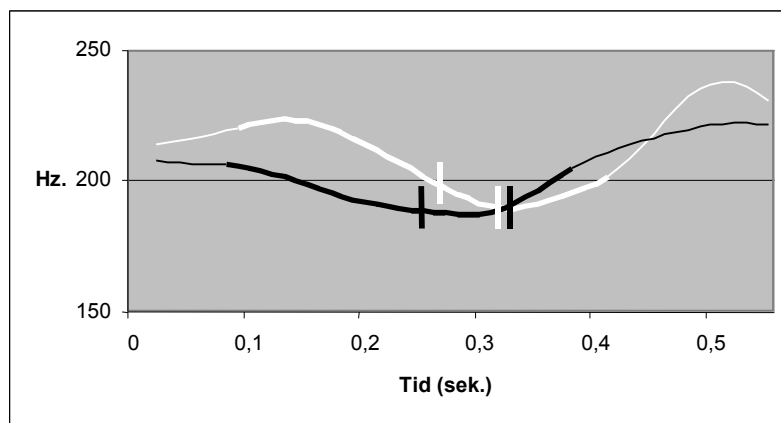
⁵⁹ Men her ser tonelag i dag ut til å være på full fart inn i dialektene rundt byen som følge av påvirkning fra bergensmålet, som *har* tonelag og har hatt det så langt tilbake som vi har kilder.

⁶⁰ Mange mennesker blander tonelag og trykk, jf. dette sitatet fra Aftenposten 29.9.2001: ”Toralf Bølgen (som uttales Bøl-gen med trykket først i navnet, (som i bønder, ikke som i bønner), er verd å lytte til når ...”. Her er åpenbart meningen at etternavnet *Bølgen* uttales med tonelag 1, og ikke tonelag 2, som i b.f.sg. av *bølge*. Trykket ligger på første stavelse uansett.

Segment- og stavelsesstruktur er den samme i begge ordene, nemlig [le.və.nə]. Den eneste forskjellen mellom de to ordene er tonelaget, altså melodien knyttet til trykkstavelsen pluss den umiddelbart påfølgende stavelsen. *Levende* uttales med tonelag 2, og *levenet* har tonelag 1. I figuren under (31) er de to melodiene grafisk framstilt. Kurvene er skåret ut av setningene 'Jeg sa levende nå' og 'Jeg sa levenet nå', lest av en kvinne fra Arendal, født i 1984. De viser med andre ord bare tonegangen gjennom de to ordene vi er interessert i, 'jeg sa' og 'nå' er skåret bort.

Den delen av kurven som går gjennom vokalen i trykkstavelsen pluss den følgende stavelsen (altså [-e:.və-]) er markert med en tykk linje, mens resten av kurven er markert med en tynn linje. De lodrette strekene som krysser kurvene, representerer segmentgrensene mellom [e:] og [v] og mellom [v] og [ə]. Stavelsesgrensen mellom den trykksterke og den trykksvake stavelsen går følgelig ved den første streken som krysser hver kurve.

(31) Østnorsk tonelagskontrast (Arendal). Sort strek viser tonelag 1 (*levenet*), hvit strek viser tonelag 2 (*levende*)

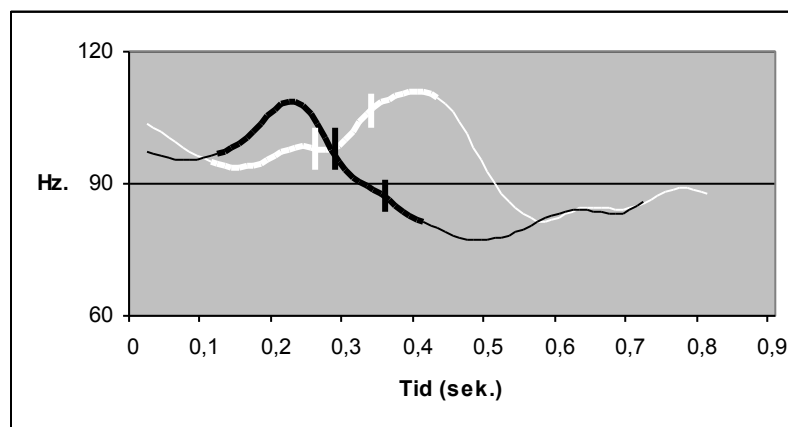

Disse to melodiene er representative for i hvert fall dialektene fra hele østlandsområdet og Sørlandet ned til Lillesand. Melodiene vi finner i Trøndelag vil også være svært lik disse. Vi ser at melodien for tonelag 2 stiger til et toppunkt i begynnelsen av vokalen i den trykksterke stavelsen, for så å synke ned til et lavpunkt som befinner seg litt etter grensen mellom de to stavelsene. Tonelag 1-melodien mangler denne første toppen, og synker i stedet mot et lavpunkt som begynner ved slutten av den trykksterke stavelsen. På grunnlag av kurvene kan vi analysere den østnorske tonelagskontrasten slik: Tonelag 2 har en H(øy)L(av)-melodi knyttet til den trykksterke stavelsen, mens tonelag 1-melodien bare består av en lavtone L. Melodiene er synkronisert slik at H-en i tonelag 2 kommer tidlig i rimet til den trykksterke

stavelsen, mens L-en kommer tidlig i den påfølgende trykksvake stavelser. I tonelag 1 kommer L-en sent i den trykksterke stavelser. Den påfølgende stigningen mot en ny høytone i siste stavelse er felles for begge tonelagene, og er knyttet til intonasjonskonturen i setningene som sådan, og ikke til selve tonelagskontrasten.

La oss nå sammenligne disse melodiene med de vi finner i mange vestnorske dialekter. Figuren i (32) viser uttalen til en mann fra Sogndal i Sogn og Fjordane, født i 1985. Også her viser kurvene bare de to ordene, men i denne dialekten representerer de ikke et minimalt par, ettersom de to ordene uttales henholdsvis [²le.væn.də] og [¹le.və.nə]. De er likevel så like at en sammenlikning av tonekurvene er fullt mulig.

(32) Vestnorsk tonelagskontrast (Sogndal i Sogn og Fjordane). Sort strek viser tonelag 1 (levenet), hvit strek viser tonelag 2 (levande).

Vi ser at melodiene er svært forskjellige fra de østnorske. Begge kurvene stiger fra et punkt helt i begynnelsen av vokalen i den trykksterke stavelser. I tonelag 1 nås toppunktet allerede i den trykksterke stavelser, mens i tonelag 2 nås det først i den trykklette stavelser. Dette er et eksempel på det vi nevnte helt til slutt i avsnitt 6.1.2 ovenfor, nemlig at i mange dialekter kan tonelagsforskjellen analyseres som ulik taiming av den samme melodien i forhold til trykkstavelser. Den enkleste analysen av melodiene her vil være å anta en HL-melodi for begge tonelagene. Tonelagsforskjellen her ligger da ikke i ulike melodier, men i ulik synkronisering mellom samme melodi og stavelserstrukturen. H-en er i tonelag 1 realisert på den trykksterke stavelser, mens den i tonelag 2 realiseres på den følgende stavelser, slik at selve fallet fra H til L først skjer i overgangen til tredje stavelse.

I en del analyser av vestnorske dialekter antar en lavtone på den trykksterke stavelser i tonelag 2. Kurven som er vist her, gir ikke grunnlag for en slik analyse, med mindre vi antar at også tonelag-1-melodien har en lavtone først, som realiseres i opptakten til den trykksterke

stavelsen. Her er det mulig at vi finner dialektforskjeller, men vi har foreløpig for dårlige kunnskaper om vestnorske og nordnorske tonelag til å kunne avgjøre dette.

6.4 Avslutning

I dette kapitlet har vi sett på hovedtrekkene i trykksystemet i norsk, både på realisasjon av trykk og på prinsippene som gjelder for trykkplassering. Trykkrealisasjon ble knyttet til to fonetiske egenskaper, nemlig durasjon, som igjen kan ses på som den fonetiske refleksjonen av stavelsesvekt, og tonegang. Den analysen av trykkplassering som ble presentert, bryter med den analysen som har vært vanlig for norsk, ved at den omfatter både såkalte fremmedord og ord av hjemlig opprinnelse. I siste del av kapitlet har vi sett på hvordan tone fungerer i språket. Vi skilte mellom intonasjon, som en finner i en eller annen form i alle språk, og leksikalsk tone (tonelag), som vi som et utbredt fenomen bare finner i norsk og svensk blant de germanske språkene. Både med hensyn til intonasjon og tonelag finner vi klare forskjeller mellom østnorske dialekter (Østlandet, Trøndelag) og vestnorske dialekter (Vestlandet og Nord-Norge) med hensyn til fonetisk realisasjon. Fordi tonelag 1 realiseres med en høy tone på den trykksterke stavelsen i de fleste vestnorske dialekter, kalles disse ofte for høytomedialekter. Tilsvarende kalles østnorske dialekter lavtonedialekter, fordi vi her finner en lav tone på trykkstavelsen i tonelag 1.

Litteratur

- Dalen, Arnold (1985), *Skognamålet*. Oslo: Novus
- Haugen, Odd Einar. 1995. *Grunnbok i norrønt språk*. 2. utgave. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Kristoffersen, Gjert. 2000. *The Phonology of Norwegian*. Oxford: Oxford University Press
- Kristoffersen, Gjert. 2002. *Norsk prosodi*. Upublisert manuskript. Bergen: Nordisk institutt, Universitetet i Bergen
- Kristoffersen, Kristian Emil, Hanne Gram Simonsen og Andreas Sveen (red.). 2005. *Språk. En grunnbok*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Laver, John. 1994. *Principles of Phonetics*. Cambridge: Cambridge University Press
- Maddieson, Ian. 1984. *Patterns of Sound*. Cambridge: Cambridge University Press
- Sandøy, Helge. 1996. *Talemål*, 2. utgave. Oslo: Novus
- Skjekkeland, Martin. 2005. *Dialektar i Noreg. Tradisjon og fornying*. Kristiansand: Høyskoleforlaget
- Torp, Arne & Lars S. Vikør. 2014. *Hovuddrag i norsk språkhistorie*. 4. utgave. Oslo: Gyldendal Akademisk